

De leerlingen van Adolf Loos

PETER PLAISIER

2219 4042

1527362

810

De leerlingen van Adolf Loos

C10091
17084

VERVALLEN

BIBLIOTHEEK TU Delft
P 2219 4042

C 1575072

5981

1900

1900

De leerlingen van Adolf Loos
Peter Plaisier

Met dank aan

Otakar Máčel voor zijn hulp en advies,
W. van Winden en Vl. Šlapeta, B. Rukschcio, Architectural Review voor het
beschikbaarstellen van tekeningen en foto's,
Olga Minetti en Jolanda Boeters voor het type-werk,
Henk Berkman voor zijn lay-out adviezen en het omslag ontwerp,
Rein Saariste,
en aan mevr. Stierhout.

2219 4042

Uitgegeven en gedistribueerd door:
Delftse Universitaire Pers
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft
telefoon: (015) 783254

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK. DEN HAAG

Plaisier, Peter

De leerlingen van Adolf Loos / door Peter Plaisier. -

Delft : Delftse Universitaire Pers. - 111.

Uitg. van de Faculteit der Bouwkunde. TU Delft. -

Met lit. opg.

ISBN 90-6275-335-3

SISO eu-oost 717.8 UDC 72(436)"19" NUGI 923

Trefw.: Loos, Adolf / bouwkunst ; Oostenrijk ; geschiedenis
; 20e eeuw.

Copyright 1987 by Delftse Universitaire Pers

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher; Delft University Press.

VOORWOORD

Vanaf 1897 begint Adolf Loos het publiek en de architectenwereld te intrigeren en te irriteren. Zijn artikelen in de "Neue Freie Presse" bezorgen hem de naam van een nonconformist, maar ook van excentrieke zonderling. Als hij de moed heeft om in Wenen tegenover de stedelijke keizerlijke zetel de "Hofburg", een 'kaal' gebouw te ontwerpen, wordt zijn architectuur door sommigen bewonderd, maar door de meesten als choquerend en smakeloos ervaren. Ook met de sociaal-democratische overheid van na 1918 kan Loos slecht opschieten. In deze periode van zijn leven is hij voor zijn tijdgenoten te modern.

Maar hoe was de houding van de opkomende representanten van de Nieuwe Zakelijkheid tegenover Loos? Al in 1921 wordt in L'Esprit Nouveau plaats ingeruimd voor de vertaling van zijn 'Ornament en misdaad' en in 1923 krijgt Loos aandacht in "L'Architecture vivante", waar hij "grand théoricien longtemps méconnu" wordt genoemd. De aandacht is vooral geconcentreerd op Loos' strijd tegen het ornament (het decoreren) en op zijn nonconformistische houding als modern mens. In het verloop van de 20er en 30er jaren verandert er weinig aan dit beeld. Zijn strakke cubische gebouwen doen 'puristisch' aan en dit maakt hem tezamen met zijn uitdagende teksten tot een voorloper van de Moderne Beweging, maar de specifieke aandacht voor Loos' architectuur blijft uit en de aandacht voor zijn geschreven stukken is bovendien selectief.

Loos predikt een goed functioneel product, waarmee hij het idee van standaard van Le Corbusier benadert. Alleen benadert, want voor Loos komt de standaard door een eindeloze herhaling van het uitoefenen van goed handwerk, voor Le Corbusier en de anderen door de machinale productie. De nadruk op de seriemaatige industriële productie, die vanzelf tot goede vormgeving leidt, verdraagt zich ook slecht met de eerbied van Loos voor het klassieke. Loos streed tegen het ornament, maar het enige, dat hij kon respecteren, was het klassieke ornament. "Onze opvoeding berust op de klassieke opleiding. De architect is een metselaar die Latijn geleerd heeft. De moderne architecten zijn eerder Esperanisten.... De klassieke opleiding heeft, ondanks de diversiteit van talen en grenzen, alle verwantschappen in westelijke cultuur geschapen. Dit opgeven zou betekenen de laatste samenhang te verliezen. Daarom is het nodig niet alleen het klassieke ornament te koesteren, maar ook de zuilenordes en profileringen." Deze regels zijn geschreven in 1924. In een tijd, waar de aankomende avantgarde weinig zag in het koesteren van zuilenordes en profileringen. Daarom is niet misschien niet verbazingwekkend, dat Sigfried Giedion in zijn "Time, Space and Architecture", geschreven in 1936, Adolf Loos überhaupt niet noemt.

In de naoorlogse literatuur wordt Loos genoemd in de zelfde context, als in de jaren twintig en dertig. Pas de laatste twintig jaar komt zijn werk meer in de belangstelling. Sinds de geschiedschrijving van de 20e eeuw voor de architectuurhistorici niet meer alleen de strijd is tussen de zakelijke Fridolin en de historiserende Siegfried, is er ruimte voor een meer complexe benadering. Anderzijds speelt de veranderende opvatting van de architectuur een rol: niet toevallig is Aldo Rossi enthousiast over Loos' bijdrage aan de 'Chicago Tribune' prijsvraag. Ook de Afdeling Bouwkunde in Delft nam deel aan deze herleefde belangstelling. In 1965 werd door Michiel Polak en Pjotr Gonggrijp een tentoonstelling over Loos georganiseerd, waarin zowel in de catalogus, als in de openingstoespraak van Aldo van Eyck de nadruk op de ruimtelijke kwaliteiten van Loos' werk werd gelegd. De tentoonstelling "Raumplan versus plan libre", in 1987 door Max Risselada georganiseerd, verdient dit onderwerp verder.

Wat doorgaans in de bespiegelingen over Loos ontbreekt, is de aandacht voor zijn leerlingen. Hij wilde zeer graag zijn ideeën direct overdragen, maar werd als mogelijke opvolger van Otto Wagner afgewezen. Daarom besloot hij een particuliere school te beginnen. Zijn leerlingen zijn een voorbeeld van de eerste 'reflexie' van zijn werk. Het zijn meestal weinig bekende namen, op enkele uitzonderingen

na, maar hun werken geven de contouren van Loos' streven naar de overdracht van zijn ideeën. Sommige ervan waren ook betrokken bij zijn eigen werk. Over de 'school' van Loos werd incidenteel geschreven, hoofdzakelijk over de individuele leerlingen. Deze studie, een scriptie op de Faculteit Bouwkunde in Delft, is erop gericht een overzichtelijk beeld van Loos' studenten te geven.

Otakar Máčel.

INLEIDING

'Ich warne Kraftlose, meine Schüler zu werden. Ausgeschlossen aus der Kameraderie, die sich durch Bünde, Vereine, Kunstzeitschriften und die Tagespresse die Öffentlichkeit erobert, müssen sie ihre eigenen Wege gehen. Aber das Bewusstsein, ihr Leben den Forderungen des Tages geweiht zu haben, möge ihnen voller Ersatz für Titel, Orden und Sinekuren bieten'.

Dit is een passage uit het artikel 'Meine Bauschule' van Adolf Loos. Het artikel verscheen in 1913 in het blad 'Der Architekt', nadat de Bauschule van Adolf Loos al een jaar gedraaid had. Het artikel was een verslag van het eerste jaar en tegelijk een soort advertentie voor de tweede cursus. De Adolf Loos-Bauschule was een privé-onderneming van Loos, gesticht uit onvrede met het onderwijs dat op de officiële scholen werd aangeboden. Die scholen werkten Loos ook tegen bij zijn leerlingenwerving. Met bovenstaande waarschuwing probeert Loos dan ook duidelijk te maken, dat aanmelding bij hem een zeer overdachte keuze dient te zijn.

In de praktijk blijken vele leerlingen de Loos-Schule bezocht te hebben, naast hun studie aan de Technische Hochschule of de Kunstakademie. Combineren was dus toch mogelijk, althans tijdens de schooltijd.

Maar hoe is het de leerlingen vergaan na hun schooltijd? Worbs schrijft in zijn artikel 'die Loos-Schule' (Bauforum, 98, 1983): 'Die Loos-Schule ist noch weniger bekannt als das Werk von Loos. (...) Wer waren seine Schüler? Worin bestand seine "Schule", seine Lehre und seine Nachfolge? Und wie war die Wirkung seiner Lehre auf seine Schüler? Bildeten sie eine Schule im Sinn einer Nachfolge, einer Rezeption von Loos-Gedanken und einer - kritischen - Weiterentwicklung seiner theoretischen Maximen und seines baulichen Werks?'

Om dit alles goed te kunnen onderzoeken, zijn min of meer volledige gegevens nodig over drie onderwerpen: het werk van Loos, de wijze waarop de school funktioneerde en de leerlingen met hun gerealiseerde werk. Over Loos is de laatste jaren erg veel verschenen. Maar de gegevens die tot op heden gepubliceerd zijn over de leerlingen, vertonen grote leemten. Van sommigen is zelfs niets bekend. Dit boekje biedt, door bundeling van het materiaal dat wél beschikbaar is, een overzicht over de zeer verschillende manieren, waarop de leerlingen van Loos zijn lessen verwerkt hebben in hun eigen werk. Het bestaat uit twee delen. Het eerste deel beschrijft de school, de werkwijze daar, wat er gedoceerd werd, etcetera. In deel twee komen een voor een de leerlingen aan bod met een bespreking van hun werk.

DE ADOLF LOOS-BAUSCHULE

Het ontstaan

In 1911 wordt Otto Wagner 70 jaar. Normaal gesproken is dat de leeftijd waarop professoren aan de Akademie der Beeldende Kunsten met pensioen gaan. Wagner gunt men echter een extra leerjaar. Een soort ererondje, dus. Dat werd leerjaar 1911/1912. In de zomer van 1912 benoemt men, na een tentoonstelling van werk van mogelijke opvolgers, Jože Plečnik, die de school daarna in de geest van Wagner heeft voortgezet.

Loos had ook belangstelling voor deze positie. Rudolf Michael Schindler, toen 25 jaar oud, had in 1911 zijn diploma op de T.H. in Wenen behaald en studeerde nu aan de Akademie, omdat hij van Wagner wilde leren.

In 1910, toen de bouw van het Loos-Haus aan de Michaelerplatz werd stopgezet op bevel van de autoriteiten, liep Schindler mee in een protestmars tegen de stopzetting, want hij bewonderde Loos zeer. In 1912 zocht hij met enige medestudenten Loos op, en deed hem het verzoek om zich kandidaat te stellen voor de positie van Wagner. (1)

Ook ging Schindler naar Wagner en hij stelde hem voor om Loos als kandidaat voor te dragen. Dat deed Wagner niet, en dit werd de direkte aanleiding voor de stichting van de Adolf Loos-Bauschule.

'Einige Wagner-Schüler, meiner Meinung nach die besten, ersuchten mich für die verwaiste Lehrkanzel Otto Wagners zu kandidieren. Selbstverständlich war ich von der Erfolglosigkeit eines solchen Beginns überzeugt. Aber das Vertrauen unserer besten Jugend gab mir die Kraft, meine eigene Schule ins Leben zu rufen. Und so entstand die Adolf Loos-Bauschule'. (2)

Het leerprogramma

Het doel van de school heeft Loos zelf bondig omschreven in de aankondiging van het tweede schooljaar in het tijdschrift 'Der Architekt' in 1913. Dit artikel is gedeeltelijk een terugblik op het eerste jaar, waarbij ook werk van leerlingen getoond wordt. Loos schrijft hierin het volgende:

'An die Stelle der auf unseren Hochschulen gelehrtten Bauweise, die teils auf der Adaptierung vergangener Baustile auf unsere Lebensbedürfnisse besteht, teils auf das Suchen nach einem neuen Stil gerichtet ist, will ich meine Lehre setzen: die Tradition. Im Anfangen des neunzehnten Jahrhunderts haben wir die Tradition verlassen. Dort will ich wieder anknüpfen'. (3)

Loos wil op meerdere manieren zijn leerlingen onderwijzen. Er zijn lezingen, er worden stadswandelingen en exkursies georganiseerd en de leerlingen werken op zijn bureau aan praktijkproblemen. De lezingen zouden in drie jaargangen gegeven worden, wat door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet kon doorgaan. De eerste cursus zou op 1 oktober 1912 beginnen. Er waren drie vakken. Kunstgeschiedenis, Bouwen van binnen naar buiten en Materiaalkunde. Ieder vak werd een uur per week gegeven, op dinsdag, woensdag en donderdag van 17.30 tot 18.30 uur.

De Kunstgeschiedenis stond in het eerste jaar in het teken van de Oudheid. Het vak Innerer Ausbau behandelde de cultuur van de woning in al zijn facetten. Bij Materiaalkunde werden alle soorten natuursteen behandeld en ook gips, kalk, cement, beton en gewapend beton.

Van 1 april tot 15 mei 1913 zou er een exkursie zijn, speciaal gericht op de antieke kunstschaten en op de marmergroeven: via Budapest en Belgrado zou men naar Griekenland gaan. Na een rondreis daar, zou er een tocht naar de antieke Griekse opgravingen in Zuid-Italië volgen en vandaar weer de reis per boot naar Noord-Italië.

Voor het tweede jaar (1913/1914) zou de nadruk komen te liggen op de kunst

van de Middeleeuwen en op die van de Oosterse volken. Het vak Innerer Ausbau had als thema de bouw van hotels, café's, restaurants, winkels, etcetera. Tijdens de uren Materiaalkunde wilde Loos de metalen behandelen en verder onder andere tegels, baksteen, porcelein en glaswaren.

De exkursie in april 1914 zou gaan naar de Italiaanse steden, die hun bloeitijd hadden tijdens de Middeleeuwen en de Renaissance: Venetië, Florence, Rome, Ferrara, Siena.

Het derde jaar behandelde de hedendaagse kunst. Bij bouwen van binnen naar buiten kwamen kerken, scholen, theaters en andere openbare gebouwen aan de orde. Materiaalkunde behandelde de verschillende soorten hout en textiel. De exkursie in april 1915 zou voeren naar Frankfurt, Keulen, Düsseldorf, Brussel, Oostende, Londen, Rouen, Parijs, Straatsburg, Stuttgart en München.

In die tijd was het gebruikelijk om voor de beste leerlingen van de jaargangen reisstipendia uit te loven. De 'Prix de Rome' aan de Akademie van Wagner is hiervan een voorbeeld. Bij Loos zouden de exkursies echter voor ieder die de school bezocht, mogelijk gemaakt moeten worden. Het schoolgeld werd gesteld op 25 kronen per semester. De school zou ondergebracht worden in lokalen van de Schwarzwaldler Schule.(4)

Loos was bevriend met de directeur hiervan, Eugenie Schwarzwald. Zowel aan de cursus als aan de reis mochten ook vrouwen deelnemen. Dat dit bij velen toen nog een teer punt was, blijkt onder meer uit een brief die Richard Neutra, tot de oorlog een leerling van Loos, naast zijn studie aan de T.H. in Wenen, op 8 april 1914 schreef aan Rudolf Schindler, die toen al naar Amerika geëmigreerd was. In een sombere brief, na een bezoek samen met Giuseppe de Finetti, ook een leerling van Loos, aan Adolf Loos die in het ziekenhuis lag, vertelde hij dat Loos nu echt bijna doof was en ook maar niets wilde vertellen over zijn Spanje-reis en bovendien dat de school door vrouwen was overgenomen, door 'Literaturflitscherl' (ongeveer iets als 'boekensnolletjes').(5)

De praktijkervaring zouden de leerlingen op het bureau van Loos opdoen. Hij laat zijn leerlingen aan de problemen uit de praktijk werken en leert ze zo ruimtelijk ontwerpen, economisch met materiaal omgaan en hij legt uit hoe je een ruimte zonder het gebruik van ornament de gevraagde sfeer kunt geven.

'Meine Methode ist es, sofort an einem Projekt alle technischen und architektonischen Details durchzunehmen. Die äussere Gestaltung knüpft traditionell dort an, wo die Wiener Architekten die Tradition verlassen haben. (Volgens Loos was dat in het begin van de 19e eeuw, P.P.) Es liegt in der Art der Schule, dass die Schüler ihre Arbeiten vergleichen, dass einer vom andern lernt. Die Projekte mussten von Innen nach Aussen gestaltet werden, Fussboden und Decke (Parketten und Kassettenteilung) waren das Primäre, die Fassade das Sekundäre. Auf genaue Achsenausteilung, auf die richtige Möblierung wurde der grösste Wert gelegt. Auf diese Weise brachte ich meine Schüler dazu, dreidimensional, im Kubus zu denken. Wenige Architekten können das heute; mit dem Denken in der Fläche scheint die Erziehung des Architekten heute abgeschlossen'.(6)

Het bureau van Loos was gevestigd aan de Beatrixgasse in een deel van een oud stadspaleis. Dit was ook het officiële adres van de Bauschule. Vanaf 1910 was de begane grond van het pand verbouwd tot de eerste grote garage van Wenen. De oude representatieve huisingang werd garage-ingang en er werd een eigen toegang voor de bovenverdiepingen gemaakt. In die gang naar boven scheen het kolossaal naar benzine te stinken.

De school van Loos kon alleen bezocht worden door mensen die al enige ervaring met bouwtechniek hadden, zoals dat bijvoorbeeld op de T.H. onderwezen werd. Om ook middelbare scholieren de mogelijkheid van deelname te geven, breidde Loos na 1 jaar het vakkenpakket uit met 2 nieuwe vakken: Bouwmechanika

en Bouwkonstruktieleer.

Worbs stelt dat, met dit complete vakkenpakket en de manier van lesgeven, niet aan de hand van geïsoleerde details, maar zeer praktijkgericht aan de hand van realistische projecten en met praktijkervaring die de leerlingen op het buro van Loos opdeden, Loos een volledig nieuwe didaktiek bedreef, die tegengesteld was aan de methode van de Technische Hogeschool en de Akademies.(7)

Dat er inderdaad sprake was van een flinke tegenstelling, blijkt uit het volgende citaat van Loos: 'Ein Lehrer unserer Hochschule hat seinen Schülern mitten im Schuljahre den Besuch meiner Vorträge verboten. Ich bin ihm dafür Dank schuldig. Die Charaktervollen blieben und von den Andern hat er mich befreit!'.(8)

Felix Augenfeld, ook een leerling, schrijft, dat toen hij Loos vertelde van dit verbod, Loos hierop geamuseerd reageerde met de opmerking: 'Wieso komme ich nie auf der Idee, meinen Schülern zu verbieten, die König-Schule (i.e. 'de T.H.', P.P.) zu besuchen?' (9)

Voor de Eerste Wereldoorlog heeft de Bauschule twee jaar gedraaid. Door het uitbreken van de oorlog kon het derde leerjaar geen doorgang vinden. Na de oorlog was er drie jaar een cursus. Na de cursus 1921/1922 was Loos alleen nog leraar van zijn medewerkers op het buro, maar hij gaf geen cursussen meer. Wel gaf hij nog incidenteel lezingen, in allerlei plaatsen, zoals hij ook vroeger al gedaan had.

De jaren voor de Eerste Wereldoorlog

De eerste cursus begon met een toelatingsexamen op vrijdag 27 september 1912. De opdracht was om met een gegeven programma van eisen, een villa te maken en verder moest er een detailtekening van een klassieke zuilenorde gemaakt worden. Slechts drie man slaagden voor dit examen: Wilhelm Ebert, Paul Engelmann en Helmut Wagner von Freynsheim. Dat er echter veel meer leerlingen waren, staat wel vast, de school stond namelijk ook open voor belangstellenden en toehoorders. Elsie Altmann, de derde vrouw van Loos, noemt, naast bovenstaande drie, nog Giuseppe de Finetti uit Milaan en Richard Neutra. Van de laatste vermeldt zij, dat Loos altijd zei, dat hij zijn enige leerling was die werkelijk het talent en de potentie om een groot architect te worden had.(10)

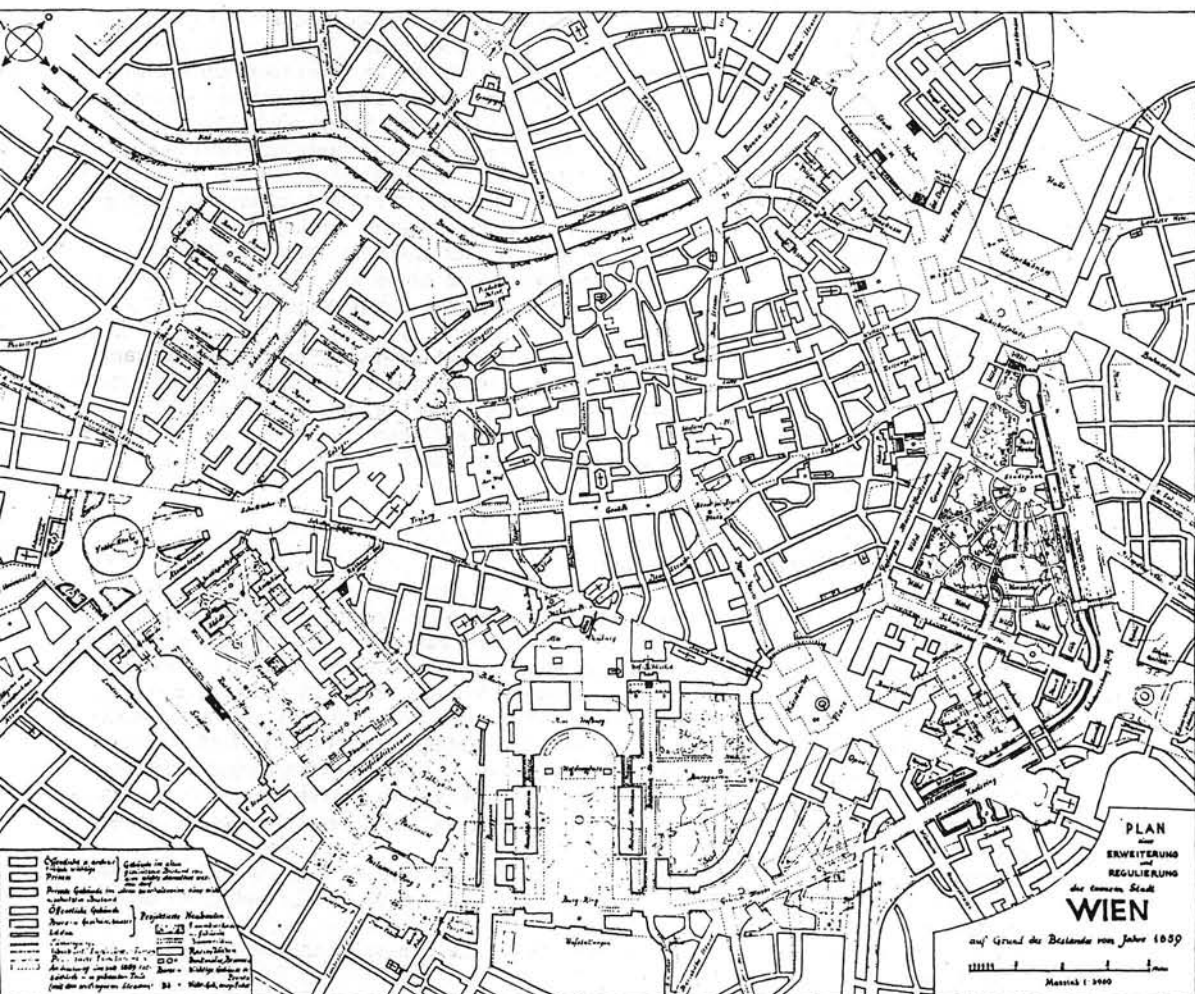
Verder zijn als leerling bekend Gustav Schleicher, Rudolf Wels, Rudolf Michael Schindler, Felix Augenfeld, Ernst Freud, Alfred Grünwald, Paul Bading en de architecten Glass en Arbesser.(11)

Ook is het mogelijk, dat Jacques Groag, die in die tijd in Wenen de T.H. bezocht, aan de seminars van Loos deelnam.

Loos liet in het begin zijn leerlingen nog niet, zoals later, aan zijn eigen opdrachten werken, maar gaf hen studie-opdrachten en tekenwerk. Zo tekende Rudolf Wels in 1912 de aquarel-presentatietekening van het warenhuis voor de firma Stein Alexandrië, een ontwerp van Loos uit 1910. De tekening werd gepubliceerd bij het artikel 'Meine Bauschule' uit 1913 en het origineel hing Loos in zijn woonkamer op.

Paul Engelmann heeft tot in de Eerste Wereldoorlog getekend aan een Stadtregulierungsplan voor Wenen, een gigantisch studieproject, waarin Loos een alternatief ontwikkelde voor de, al gebouwde, Ringstrasse. Gustav Schleicher herinnert zich, dat zijn eerste opdracht van Loos de bestudering van goed begaanbare trappen was, met als voorbeeld een huis ontworpen door Otto Wagner in zijn pre-Secession-periode.(12)

Naast deze studie-opdrachten, waren er kolleges van Loos, waarin hij leerstof afwisselde met reisverhalen en zijn betoog met tekeningen op het bord verduidelijkte.

A. Loos, Stadtregulierungsplan voor Wenen, rond 1912.

Veel betekenis had ook het sociale leven. Loos nam zijn leerlingen overal heen mee en daar, waar ze op dat moment waren, daar gaf hij zijn lessen, als een moderne Socrates.

Felix Augenfeld herinnert zich de gang van zaken op school:

'Es war eine lose Gruppe von Studenten, durch eine gemeinsame Gesinnung vereinigt, die sich nicht in einem Hörsaal oder Atelier trafen, sondern auf improvisierten Spaziergängen oder Tafelrunden in der Stadt, in der Kärntnerbar (von Loos eingerichtet), in Cabarets und Nachtlokalen, auf Marmorlagerplätzen und in den von Loos umgebauten und eingerichteten Wohnungen. (...) Der Unterricht bestand aus Gesprächen, zu meist kritischer oder polemischer Art,...'(13)

Ook Gustav Schleicher vertelt over het openbare leven, waar ook de leerlingen aan deelnamen:

'Die Stunden mit dem genialen Sonderling Peter Altenberg, die Tanztees im fürstlichen Palais Lichtenstein, die Gespräche mit Georg Trakl, mit Kokoschka und die Herrenabende im Nebenzimmer des Restaurants "Deutscher Kaiser" in den Jahren 1913 und 1914 verdanke ich dem generösen Wesen Adolf Loos' seinen Schülern gegenüber'.(14)

Hij vertelt ook, dat Loos het als zeer onkollegiaal beschouwde dat, toen een van de leerlingen, de dichter Alfred Grünewald, een keer 's avonds een voordracht van eigen werk hield, een van de andere leerlingen er niet naar toeging.

Zowel de eerste als de tweede buitenlandse excursie van de Loos-Schule ging niet door, waarschijnlijk om financiële redenen. Wel organiseerde Loos veel stadswandelingen door Wenen. Hij bezocht met zijn leerlingen vele huizen die hij zelf verbouwd had en hij toonde hen de goede en de slechte kanten van gebouwen van andere Weense architecten. De laatste stadswandeling vond plaats op 21 maart 1914. Op 28 juli 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit.

Het persoonlijk contact

Bij de meeste van zijn leerlingen stond Loos op een soort voetstuk. Allemaal bewonderden zij hem zeer. Gustav Schleicher noteerde na zijn eerste ontmoeting met Loos zijn indrukken. Hij beschrijft Adolf Loos, een beetje eerbiedig haast: 'Er fragt wie ich zu ihm komme, hält eine linke Hand ans Ohr, sieht bleich (aus), sogenannte tiefliegende Augen, blonder ziemlich starker Schnurrbart, rauhe Haut (Farbe etwas kränklich), grauer, rauher Anzug, schwarze Krawatte'.(15)

Felix Augenfeld beschrijft Loos als een elegante originele bohémien, met ietwat excentrieke, voor een deel door zijn hardhorendheid veroorzaakte, omgangsvormen. Hij benadrukt de ongedwongen, vrije sfeer op de school. Loos sloot vriendschap met zijn leerlingen. Na de oorlog was de verhouding tussen Loos en zijn leerlingen meestal wat zakelijker.

Elsie Altmann schrijft over Richard Neutra: 'Er (Loos, P.P.) liebte Neutra beinahe mit derselben Zärtlichkeit mit der er Kokoschka liebte'.(16)

Omgekeerd was ook Neutra erg op Loos gesteld. Op 2 juni 1914 schrijft hij aan R.M. Schindler (die dan al in Amerika woont): 'Ik ben erg bezorgd over Loos; ondanks zijn vele sociale contacten, lijkt hij eenzaam en verlaten. Terwijl hij ziek in bed ligt, amuseren zich zijn vrouw en zijn vrienden tot aan de dageraad'.(17)

Loos was degene die Neutra aanspoorde om naar Amerika te gaan, wat hij ook deed in oktober 1923. Volgens Neutra had Loos niet alléén ondubbelzinnige bewonderaars om zich heen: 'Sommigen van de meest getalenteerden, zoals Sigmund Freud's zoon of Rudolf Schindler luisterden naar hem met een twijfelend glimlachje'.(18)

Maar, aan de andere kant, Schindler maakte ook ironische opmerkingen over Wagner, zo was zijn manier van doen. McCoy beschrijft Schindler als een bohémien, met te lang haar, altijd vreemd gekleed, met meestal een openstaand shirt; een geniaal persoon, die zijn serieuze aard verborg achter een 'joking manner'.(19) Schindler was zeker wel gesteld op Loos. Toen hij naar Amerika vertrok (februari 1914), had hij het plan om er een paar jaar te blijven, waarna hij weer terug wilde keren, om bij Adolf Loos te gaan werken. Toen hij in het begin door heimwee geplaagd werd, schreef hij Loos. Schindler kon niet delen in de bewondering, die Loos had voor de Amerikanen die buiten de grote steden leefden. Hij omschreef de steden in het Westen als 'oversized railwaystations, always provincial'.

Omstreeks 1920 waren Loos en Schindler echter aardig uit elkaar gegroeid, getui-

ge de scherpe kritiek die Schindler had op de 'Richtlinien für ein Kunstamt', die Loos in 1919 deed verschijnen:

'Is it possible that Loos wrote this? Is that all the Vienna 'artists' of the new day have to offer - just a system of pointless details? Can't the subject-mind of the Viennese imagine a world without a ruler or protector? Do these old absurd ideas have to be aimed at our throat again and again?' (20)

Neutra noemt Giuseppe de Finetti en Heinrich Kulka, na de oorlog, als leerlingen die Loos het meest waren toegewijd.

Elsie Altmann schrijft over de Finetti: '...er war ein ganz besonders liebenswerter Mensch, der Loos vergötterte und weder mit Zeit noch mit Geld sparte, um dies zu beweisen'. In de oorlog vocht de Finetti aan de andere kant, maar hij hield contact met Loos. Na de oorlog stond hij vrijwel meteen weer op de stoep. Loos had echter geen school en niet genoeg werk om de Finetti in dienst te nemen, dus de Finetti ging, na 4 weken de gast van Loos en Elsie geweest te zijn, weer terug naar Milaan. Op zijn reizen maakte Loos vaak een omweg om de Finetti daar te bezoeken.(21)

Toen het boek van Kulka over Loos verscheen in 1931 schreef de Finetti in het blad 'l'Ambrosiano' een recensie, waarin hij Loos, gloedvol betogend, omschrijft als iemand die zijn tijd ver vooruit was en is.(22) Ook na de dood van Loos blijft de Finetti voor hem opkomen. In 1936 schrijft Edoardo Persico een artikel in 'Casabella' (juni-juli 1936), waarin hij stelt, dat Frank Lloyd Wright beschouwd kan worden als de Cézanne van de nieuwe architectuur. Hij noemt hem een voorloper die niet alleen Amerikaanse architecten beïnvloed heeft, maar ook Europese. Van Berlage tot Dudok, van Loos tot Hoffmann en via Tony Garnier tot aan Le Corbusier toe.

De Finetti reageert scherp. Het mag misschien gelden voor al die anderen, zegt hij, maar

'waarom moet hij Loos mengen tussen deze architectenbehangers en cerebra-len?

In dezelfde jaren, waarin Wright zich in het Midden-Westen onledig hield met zijn konstruktieve en decoratieve onderzoek, proklameerde Loos in Wenen, met voorbeelden en geschriften die ook nu nog recht overeind staan, de grote bevrijding: de bevrijding van de moderne mens van alle ornamentering door zijn onmacht om ooit nog nieuwe ornamenten te bedenken, omdat hij te gevoelig, te beschaafd en te goed geworden was om nog het ornament te kunnen vereren. Loos, de laatste en enige klassicist van onze eeuw, staat ver, als geen ander, van de kunst van Wright, een kunst die geheel en al overeenkomt met het 'nog erger dan doodgaan' van de Secessionisten, de florealisten en de natuur-romantici van begin 1900. Dit wordt gezegd met alle respect voor de grijze haren van Wright, zonder afbreuk te willen doen aan de waarde van zijn leven op het gebied van het esthetisch onderzoek en de lyrische expressie. Maar vandaar uit hem de meester van Loos noemen, dát gaat te ver'. (23)

1914 - 1918

Het uitbreken van de oorlog vormde ook op de Bauschule een ruwe inbreuk. Veel leerlingen moesten dienst nemen en na de oorlog, voorzover ze nog in leven waren, zochten de meesten hun eigen weg.

Paul Bading sneuvelde, evenals Wilhelm Ebert. Giuseppe de Finetti keerde terug bij Loos, maar, omdat Loos hem school noch werk kon aanbieden, moest hij teruggaan naar Milaan.

Gustav Schleicher ging terug naar Stuttgart, Neutra was in Zürich, Schindler in Amerika. Felix Augenfeld kwam in 1919 terug uit de krijgsgevangenschap, maar hij had een andere belangstelling gekregen. Ook Jacques Groag was na de oorlog terug in Wenen, want in 1919 haalde hij zijn diploma aan de Technische Hogeschool. Van de anderen is het niet bekend of zij na de oorlog bij Loos terugkeerden, behalve van Paul Engelmann. Deze kwam namelijk direct na de oorlog weer bij Loos werken. Loos kreeg eind april 1918 van Leo prins Sapieha de opdracht voor een verbouwing van het vaderlijk slot Krasiczyn, gelegen bij Przemysl in Polen. Het slot had door de oorlog schade geleden en moest verbouwd worden. Ook wilde de prins een landhuis bouwen. Loos reisde nog in april naar Galicië, om het slot te bekijken. Vlak na zijn terugkeer echter, kreeg hij tijdens een rijtoer door Wenen een inwendige bloeding en hij moest meteen het ziekenhuis in. Elsie Altmann heeft dit voorval in haar boek beschreven.

Noodgedwongen moest Adolf Loos voor de prinselijke opdracht iemand aannemen. Dat werd Paul Engelmann. Engelmann leefde in die tijd afwisselend in Olomouc (Olmütz) en Wenen. Bij Rukschcio en Schachel leren we hierover het volgende:

'Zu den Arbeiten für den Prinzen Sapieha nahm Loos Paul Engelmann in seine Kanzlei auf. Zu diesem Zwecke dürfte er in Begleitung von Elsie im Sommer 1918 nach Olmütz gefahren sein. Engelmann dürfte demnach der erste reguläre Mitarbeiter von Loos gewesen sein, der nicht nur Übung- bzw. Schulprojekte in seiner Kanzlei zeichnete, sondern - zunächst wohl durch seine Krankheit bedingt - an regulären Auftragsarbeiten mitwirkte. Auf diese Mitarbeit können verschiedene neue formale Elementen in den Entwürfen dieser Zeit zurückgeführt werden, die in Loos' bisherigen Werk fehlten ...'(24)

Van de oorlog tot de verhuizing naar Parijs

Voor Loos in de herfst van 1919 zijn Bauschule weer heropende, vonden er een aantal grote veranderingen plaats in zijn leven. 'Kakanië', zoals Karl Kraus het koninkrijk-keizerrijk Oostenrijk-Hongarije noemde, was uit elkaar gevallen. Na de stichting van de staat Tsjecho-Slowakije was Loos daardoor Tsjecho-Slowaaks staatsburger geworden, hij was immers geboren in Brno (Brünn).

Op 8 januari 1919 stierf Peter Altenberg, waarmee Loos innig bevriend was. Op 4 juli 1919 trouwde Loos, 48, met Elsie Altmann, 19 jaar oud. Zij werd zijn derde vrouw.

Waarschijnlijk in november, net als eerdere jaren, opende Loos de Bauschule weer. Tot zijn verhuizing naar Parijs in 1924 gaf hij drie jaarkursussen. Over het programma is weinig bekend, maar waarschijnlijk heeft dit zich niet veel van het vooroorlogse programma onderscheiden. De leerlingen werkten op het buro van Loos in de Beatrixgasse. Sinds Engelmann's opdracht in 1918, werden zij echter meer en meer bij echte opdrachten van Loos betrokken. Zij werkten als hulp en tekenaar op het buro, of op de bouwplaats, maar voor een deel ook als zeer zelfstandig opererende medewerkers.

De lezingen werden weer in de Schwarzwald'sche Schule gehouden. Over het leerjaar 1919-1920 is, behalve de namen van een paar leerlingen, niets bekend. Vanaf 1919 bezochten Otto Breuer, Norbert Krieger, Heinrich Kulka en Zlatko Neumann de school.

Robert Hlawatsch bezocht in 1920-1921 en 1921-1922 de Bauschule-lezingen en heeft herinneringen daaraan gepubliceerd, zodat daardoor van deze jaargangen iets meer bekend is.(25)

Het seminar 1920-1921 behandelde aspecten van de Siedlung, de tuinstad. Loos hield zich na de oorlog, tot zijn vertrek naar Parijs, intensief met de Sied-

lung-beweging bezig. Eerst als onbetaald vrijwilliger en later (vanaf 1 april 1921) als chefarchitekt van het gemeentelijk Siedlungsamt, zette Loos zich in voor de vele daklozen die na de oorlog in Wenen verbleven. Velen hadden zich verenigd in de Siedlung-beweging en eisten in massademonstraties, dat de gemeente woningen bouwde. Schoorvoetend liet men in die jaren enige Siedlungen tot stand komen rond Wenen, maar de tegenwerking was groot. De kater, die Loos overhield aan zijn werk op het Siedlungsamt, was de druppel. Verbitterd verhuisde hij in 1924 naar Parijs, waar hij wel de erkenning meende te krijgen.

Op zijn school sprak Loos over het Siedlung-ontwerp, de huizen, de tuinen, de mensen die er woonden, etcetera. Er was een keer een exkursie naar de, door Loos ontworpen Heuberg-Siedlung. Ook schreef Loos eens een prijsvraag uit onder zijn leerlingen. Hij vroeg naar een manier om in een Heuberg-Siedlung huis, bij gelijkblijvend grondoppervlak nog een kamer te maken. Kulka won de prijsvraag.

Het seminar 1921-1922 behandelde het hotelwezen. Loos vertelde van alles over hotels, hotelbezoekers en hotelontwerp. Hij behandelde de meubilering tot in de kleinste details en nam zijn leerlingen ook een keer mee naar het Kunstgewerbemuseum. Daar stonden in een zaal een dozijn stoelen opgesteld. Loos liet zijn leerlingen, één voor één, in alle stoelen plaatsnemen. Zo maakte hij hen duidelijk wat het verschil was tussen stoelen die lekker zaten en stoelen die alleen maar leuk waren om naar te kijken, waarin je echter niet lekker kon zitten.

Hlawatsch herinnert zich dat er ongeveer twintig leerlingen waren, waarvan hij alleen Breuer, Kulka en Leopold Fischer met naam kan noemen. Via andere bronnen zijn nog andere namen bekend van leerlingen uit de na-oorlogse periode. Naast de bovenstaande vier waren dat, de al eerder genoemde Norbert Krieger en Zlatko Neumann en verder Wilhelm Kellner, Josef Berger, Otto Bauer, Ziffer, Ehrmann, Lipschitz, Kurt Unger, Ulrich Straub en Karel Lhota. De laatste drie hebben nooit het Loos-Seminar bezocht, maar werkten met Loos aan zijn opdrachten in de periode rond 1930. Ook Margarethe Schütte-Lihotzky, zij was medewerkster van Loos op het Siedlungsamt, kan op grond van haar eigen uitlatingen beschouwd worden als Loos-leerling. Elsie Altmann beschrijft de manier van werken na de oorlog:

'Vormittags arbeiteten seine Schüler mit ihm im Siedlungsamt, und mittags brachte er sehr oft einige von ihnen zum Essen nach Hause. Unser 'Pot au Feu', das war nämlich jetzt unsere tägliche Mittagsspeise, reichte für alle. Sofort nach dem Essen wurde der Tisch abgeräumt und Pläne, Zeichnungen und Projekte auf ihm ausgebreitet. Loos lehrte, erklärte, und die Schüler hörten zu, zeichneten und rechneten. Ich existierte nicht mehr und verschwand immer, sobald ich konte.' (26)

Deze ontmoetingen vonden plaats naast de gewone lessen, door Hlawatsch beschreven:

'Die Klasse lag in einem der oberen Stockwerke und war, wie damals alle Klassen, ausgestattet mit Podium, Tisch, Stuhl, schwarzer Tafel und Bankreihen mit einem Mittelgang. (...) Loos kam herein, nahm auf dem Stuhl platz und begann. Er hielt keine Vorlesung, keinen Vortrag. Er erzählte. Ruhig, ohne Gesten, erzählte er. Er sprach immer im besten, reinsten Hochdeutsch, fast nie benützte er ein Fremdwort, aber niemals einen wienerischen Ausdruck oder auch nur eine wiener Redewendung. Wir konnten Fragen stellen, die er ruhig und freundlich beantwortete. Niemals zeichnete er etwas auf die Tafel, denn das Wissen um das Technische, Bauweisen, Baustoffe, Baustile setzte er bei den Schülern voraus'. (27)

Deze laatste bewering is een beetje vreemd, gelegd naast wat Schleicher zegt over de vooroorlogse periode: "Sowohl in der Abendschule als auch bei den Arbeiten im Büro gab Loos oft zeichnerische Erläuterungen an einer Tafel'. (28)

Het persoonlijk contact

Misschien dat het grotere leeftijdsverschil hierbij een rol speelde, maar Loos had na de oorlog privé nauwelijks contact met zijn leerlingen. Voor de oorlog nam hij zijn leerlingen vaak mee naar zijn beste vrienden en na de oorlog maakte hij altijd graag een omweg op zijn reizen, om in Milaan Giuseppe de Finetti te kunnen bezoeken.

'Von den Nachkriegsschülern waren Kulka, Hlawatsch und Fischer (ein liebenswerter und talentierter Mensch, unglaublich bescheiden und einer der treuesten Loos-Schüler) Loos' Lieblingsschüler, aber er sprach wenig über sie und hatte privat kaum Kontakt mit ihnen. (...) Mit den Schülern sprach er nur über fachliche Probleme'. (29)

Hlawatsch schrijft over het onderlinge contact tussen de leerlingen:

'...mit dem Heinrich Kulka und mit dem Leopold Fischer habe ich oft gesprochen. Der Kulka war weitaus der Beste von uns, der Fischer war der Zweitbeste. Beide arbeiteten schon damals im Atelier von Loos, das wussten wir aber nicht. Das hielten sie geheim'. (30)

Lang niet alle leerlingen werkten dus ook op het buro van Loos. Sommigen bezochten alleen de lezingen. Margarethe Schütte-Lihotzky bezocht geen van tweeën. Zij werkte op het Siedlungsburo met Loos samen en zij werd zijn leerling tijdens het werk daar en tijdens de vele malen, dat zij samen tussen de middag iets aten in de Rathauskeller. Ook kwam ze vaak bij Loos thuis. Ze beschrijft Loos als een elegante heer met een scherp gesneden kop, met een wat naïeve en zeer gedreven bewondering voor de Angelsaksische cultuur. Hij vertelde graag en sprak heel rustig. Als zij het met hem niet eens was, zei ze dat gewoon, hij nam het haar niet kwalijk. 'Im Gegenteil, solche Gespräche machten ihm offenbar Spass. Für mich aber waren sie eine unerschöpfliche Quelle des Nachdenkens über vieles, über das ich ohne ihm nie nachgedacht hätte'. (31)

Hlawatsch was vanaf de eerste ontmoeting diep onder de indruk geraakt van Loos' persoonlijkheid en vriendelijkheid. Hij noemt hem 'ein gütiges Genie', die zijn leerlingen bij het afscheid de mantel van de haak nam en hen in hun jas hielp.

Het einde van de Bauschule

Loos kreeg in 1920 uit Parijs de uitnodiging om tentoon te stellen op de Salon d'Automne. Ook in 1914 was hij al uitgenodigd, maar de oorlog kwam toen tussenbeide. Loos was erg enthousiast over deze eerste erkenning, ook al kwam die uit het buitenland. De tentoonstelling was een groot succes en Loos kreeg verscheidene invitaties. Hij leerde zo veel mensen kennen in Parijs. In 1921 verscheen zijn boek 'Ins leere gesprochen', bij een Franse uitgever, in het Duits. In Wenen was geen uitgever voor het boek te vinden geweest. Zo groeide het idee bij Loos om naar Parijs te verhuizen, wat hij uiteindelijk deed in 1924. Hij heeft nog het plan gehad om de Bauschule, met Louis Sullivan, de beroemde Amerikaanse architect, aan het hoofd in Parijs voort te zetten, maar dat ging niet door. Zo hield de school op te bestaan. Wel bleven er nog tot het einde van zijn leven in 1933 ex-leerlingen bij hem werken. Bovendien kwamen daar de, al eerder genoemde drie: Unger, Straub en Lhota en misschien nog anderen, bij. Zij werden Loos-Schüler door met hem te werken. Loos bleef tot zijn dood de leraar van zijn directe omgeving, waar hij ook was. De vele anekdotes in Elsie Altmann's boek en in dat van Rukschcio en Schachel illustreren dit goed. Altijd het laatste woord.

DE LEERLINGEN EN HUN WERK

Inleiding

Door de grote belangstelling die er de laatste jaren is voor Adolf Loos en zijn werk en voor het Wenen van rond de eeuwwisseling in het algemeen, is ook wat meer bekend geworden over de leerlingen van Adolf Loos.

Na de speurtocht naar 'onbekannte Bauten' en 'verschollene Schriften' van Loos, is nu de jacht op zijn leerlingen geopend. Gedeeltelijk vanuit een verlangen om, door herinneringen en anekdotes van deze mensen, meer over Loos te weten te komen, maar ook uit nieuwsgierigheid naar hoe de lessen van Loos ontvangen en verwerkt zijn.

Vergeeten publikaties van werk van leerlingen zijn weer teruggevonden (Neumann, Fischer, Groag, Kulka), leerlingen hebben op verzoek hun herinneringen en hun eigen werk gepresenteerd (Unger) en onderzoekers hebben werk en leven van enkele leerlingen onder de aandacht gebracht (Šlapeta over Groag en Engelmann, Behalová over Kulka, Cislághy over de Finetti).

Van anderen werd bekend, dat zij ook bij Loos in de leer geweest waren, waardoor naar hun, reeds beroemde en bekende, werk weer met andere ogen gekeken werd (Neutra, Schindler). De vraag of en in hoeverre de leerlingen van Loos zijn gedachten en werk ook verder ontwikkeld hebben, wordt extra interessant door het geloof, dat Loos altijd geuit heeft, in een evolutie van de architectuur, van cultuur in het algemeen. Hij geloofde in een vooruitgang, die voortbouwt op dat, wat er al is, de traditie. Iets mag alleen veranderd worden, als de verandering tegelijk een verbetering inhoudt, of als de veranderde omstandigheden daartoe aanleiding geven. Dit legt een zware last op de schouders van de goedwillende ijverige leerlingen van Loos, want, zoals Johan van de Beek schrijft in zijn studie over de stadswonhuizen van Loos: 'De ruimtelijke complexiteit van zijn latere grote villa's geeft echter de indruk van een niet te reproduceren persoonlijke inventiviteit'. (32)

Heinrich Kulka schreef in 1931 in zijn boek over Loos aan het einde van een beschrijving van Haus Rufer: 'Das Haus Rufer ist der Standardtypus eines Hauses in dieser Grösse. Es kann im wesentlichen nicht mehr verbessert werden. (33)

Het werk van sommige leerlingen lijkt inderdaad gebaseerd op de overtuiging, dat geen 'verandering-die-tegelijk-verbetering is' meer mogelijk is van het werk van Loos. Zij trachten zijn werk te reproduceren. Anderen hebben zich, soms al heel vroeg, van de Loos-leer afgekeerd en zijn op een andere manier gaan werken.

Leerlingen voor de oorlog

Felix Augenfeld

Felix Augenfeld werd in Wenen geboren op 10 januari 1893. Loos leerde hij door diens krant artikelen kennen. Van 1910 tot 1914 bezocht hij de Technische Hochschule in Wenen. Daarnaast bezocht hij vanaf 1913 de Loos-seminars in de Schwarzwald Schule. Zijn beste vrienden onder de andere leerlingen van Loos waren Neutra en Ernst Freud, de zoon van Sigmund.

Na zijn terugkeer uit de krijgsgevangenschap in 1919, maakte hij zijn T.H.-opleiding af.

Vanaf 1921 tot 1938 werkt Augenfeld als zelfstandig architect in Wenen, met compagnon Karl Hofmann. Zij werken aan architectuur- en interieuropdrachten in Oostenrijk en Tsjechoslowakije. Augenfeld en Hofmann bouwen onder andere een Espresso-Kaffee op de Wiener Werkbundaustellung van 1930 en zij richten één van de twee woningen in, die Oskar Strnad op de Wiener Werkbundsiedlung bouwt (nr.13).

In die tijd verliest Augenfeld het contact met Loos. Hij komt, zoals hij zelf schrijft, door persoonlijke omstandigheden en toevalligheden in de invloedssfeer van Strnad terecht en hij krijgt daardoor andere opvattingen.

In 1931 wordt hij assistent van Strnad als ontwerper van toneeldécors in Wenen en Londen. Augenfeld emigreert in juni 1938 naar Engeland. Wonend in Londen, probeert hij als zelfstandig architect en ontwerper aan de kost te komen. Hij heeft in Engeland echter slechts een tijdelijke verblijfsvergunning en in 1939 emigreert hij dan ook voor de tweede keer, ditmaal naar de Verenigde Staten.

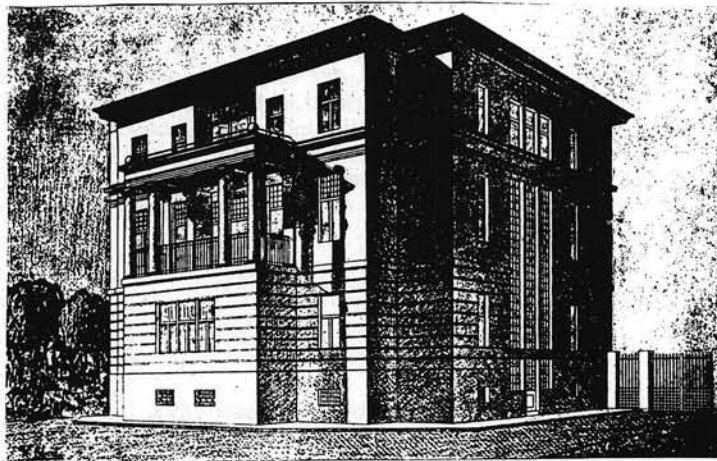
Vanaf 1941 heeft hij een eigen architectenburo in New York. Daar woonde hij nog altijd in 1981, toen hij in 'Bauwelt' zijn herinneringen aan Loos publiceerde, bijna 90 jaar oud. Inmiddels is hij in New York overleden.

Wilhelm Ebert

Wilhelm Ebert was een van de drie leerlingen, die op vrijdag 27 september 1912 voor het toelatingsexamen slaagden van de Adolf Loos-Bauschule.

Twee ontwerpen van Ebert zijn gepubliceerd in 1913 in het tijdschrift 'Der Architekt' bij het artikel 'Meine Bauschule' van Adolf Loos. (Der Architekt, nr. 19, okt. 1913, Wien). Deze ontwerpen tonen de sterk klassicistische achtergrond van de Loos-school. Van Ebert zijn geen andere ontwerpen bekend.

Wilhelm Ebert verongelukte eind 1916 op weg naar het front. Karl Kraus schreef over dit ongeluk in een brief aan een vriendin: 'Sein (i.e. van Loos, P.P.) liebster Schüler ist auf der Fahrt von Triest in seine 'Stellung' - in die des Kriegs - mit dem Automobil in einen Abgrund gestürzt, er und der Chauffeur tot. Loos ist ganz deprimiert'. (34)

W. Ebert, ontwerp voor een villa, 1912

Paul Engelmann

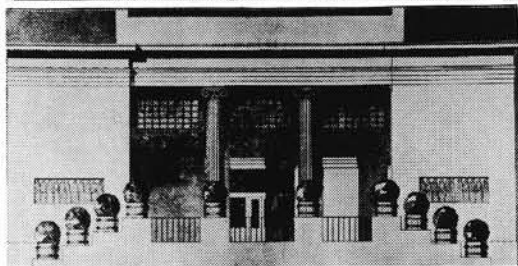
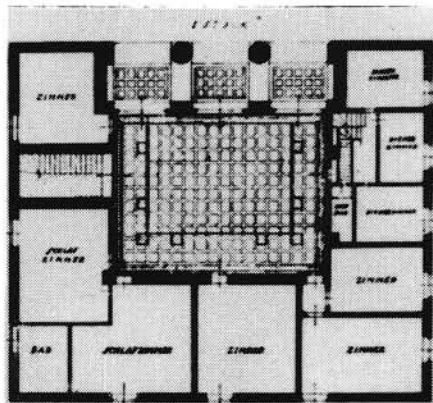
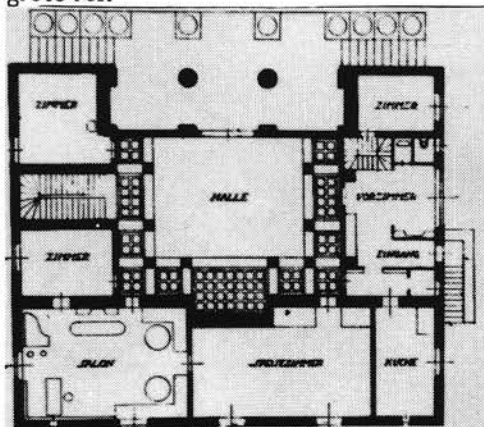
Engelmann werd geboren in 1891 in Olomouc (Olmütz) in Moravië, toen nog onderdeel van Oostenrijk-Hongarije. Na zijn eindexamen in 1909 aan het Olmützer Realgymnasium, ging hij naar Wenen, naar de T.H. Hij had het daar slecht naar zijn zin, ging slechts een paar semesters naar school en kwam terecht in de kring rond Kraus en Loos.

Engelmann had en hield zijn hele leven veel belangstelling voor literatuur en filosofie. Hij schreef en dichtte ook zelf. Naar aanleiding van de aanstaande voltooiing van het spraakmakende Haus am Michaelerplatz van Loos in 1911 schreef Engelmann een lofdicht op dit bouwwerk. Karl Kraus publiceerde het gedicht in zijn tijdschrift 'Die Fackel'.

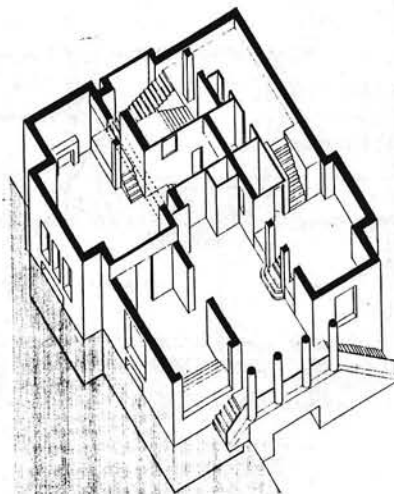
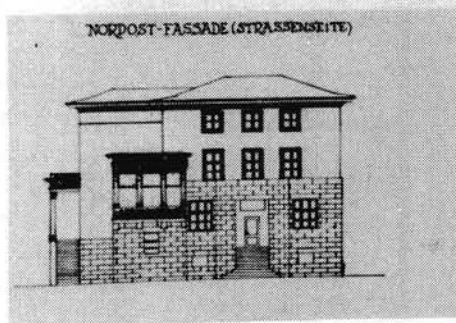
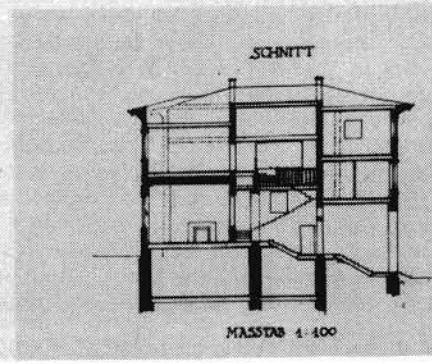
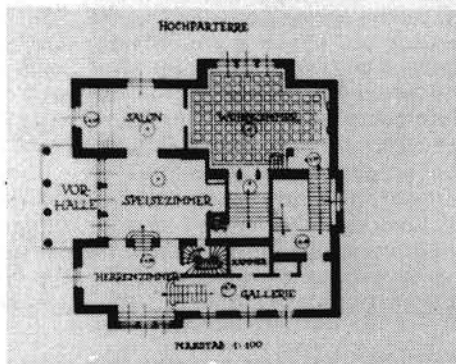
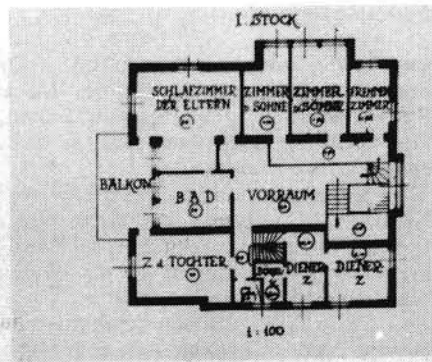
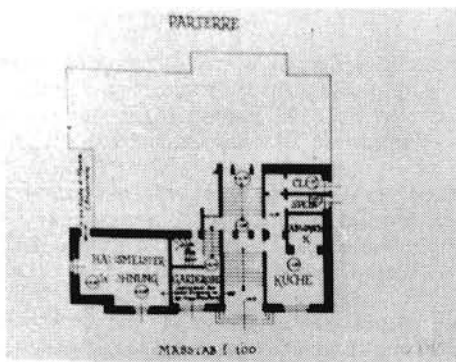
Zo ging Engelmann deelnemen aan de gesprekken en discussies die Altenberg, Kraus, Loos en anderen altijd in hun stamkroeg hielden. Toen Loos zijn Bauschule oprichtte, stopte Engelmann met de T.H. en meldde zich aan bij Loos. Hij slaagde voor het toelatingsexamen en werd zo een van de eerste Loos-leerlingen.

Na het eerste leerjaar publiceerde Loos ook Engelmann's ontwerp voor een villa in 'Der Architekt' (zie Ebert). De villa van Engelmann heeft twee lagen en een symmetrische opbouw. Rondom een dubbelhoge woonhal zijn kamers gegroepeerd in twee verdiepingen. Onder ontsloten door een kolonnade, boven door een omgang. De woonhal ligt aan de achtergevel en het huis opent zich daar via een loggia naar de tuin. De entree bevindt zich aan een van de zijkanten.

Zoals Šlapeta opmerkt, vormt het ontwerp een tussenstation in de ontwikkeling van het Raumplan-koncept van Adolf Loos (35). Dit is, kort gezegd, een stelsel van ruimten, op verschillende nivo's, met verschillende hoogten, als een puzzel precies passend in een kubus. Dit systeem levert een grote ruimtelijkheid op binnen een relatief beperkt bouwvolume. Een hoge woonhal speelt hierin vaak een grote rol.

P. Engelmann, ontwerp voor een villa, 1912

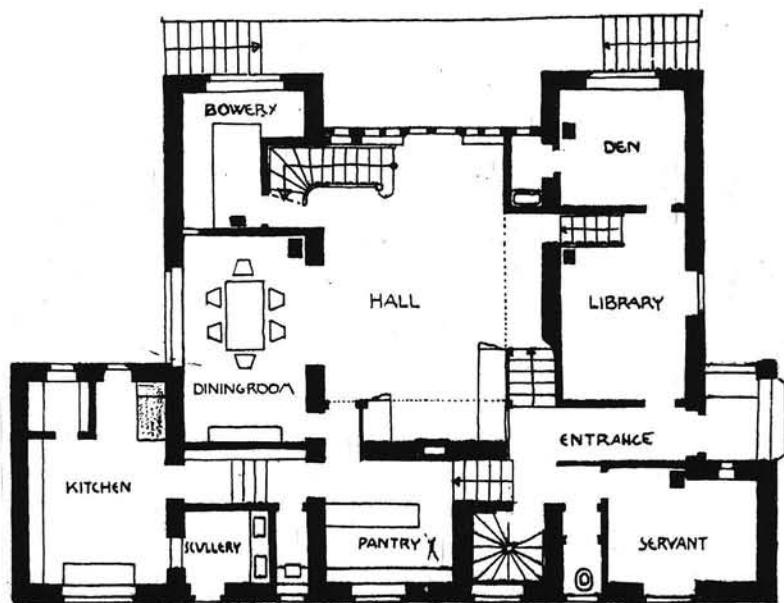
P. Engelmann, villa Konstant (projekt), 1919
 (axonometrie door Carolina Wiesner)

Dat deze ontwerpwijze ook uit de hand kan lopen, bewijst het ontwerp van de villa voor Hermann Konstant in Olomouc, 1919. Dit plan werd, volgens het getuigschrift, dat Engelmann op 12 september 1921 van Loos kreeg, door Engelmann in samenwerking met Loos ontworpen. Uiterlijk vertoont het sterke gelijkenis met de Bauschule-villa van Engelmann uit 1913, maar binnen telt het gebouw over vijf lagen maar liefts veertien verschillende nivo's. De woonverdieping (Hochparterre) met vijf verschillende nivo's, verbruikt door acht trappen zeer veel oppervlak voor de verticale verbindingen. Door de vele nivo's is ook bijna iedere tussenmuur noodgedwongen dragend. Dit ontwerp is nooit gerealiseerd, hoewel de opdrachtgever dit jaren later nog steeds van plan was. Engelmann bleef op de Bauschule tot het uitbreken van de oorlog. Hij werkte onder anderen aan een alternatief stadsplan voor Wenen. Engelmann hoefde pas in november 1915 in werkelijke dienst. Al vrij snel kreeg hij last van een oude longaandoening en hij ging met langdurig verlof terug naar Olomouc, waar hij bij zijn ouders weer herstelde.

Van september 1916 tot november 1917 verbleef Ludwig Wittgenstein in Olomouc op de opleiding voor artillerie-officier. Na een aanbeveling van Loos, zocht Wittgenstein Paul Engelmann op en uit deze ontmoeting groeide een jarenlange vriendschap.

Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog leefde Engelmann afwisselend in Wenen en Olomouc, waarbij hij weer contact had gezocht met een aantal joodse intellectuelen, die hij nog uit zijn jeugd kende. Hij wijdde zich aan literatuur, filosofie en architectuur. Gedichten en een drama, getiteld 'Orpheus und Euridyke', zijn, zoals Šlapeta ietwat kryptisch vermeldt, tegenwoordig 'unzugänglich'. (36)

Zijn werk als architect beperkte Engelmann tot een minimum, om daardoor meer tijd te hebben voor zijn literaire en filosofische bezigheden. Eind 1918 werkte Engelmann weer een tijdje voor Adolf Loos, aan het project voor de Poolse prins Sapieha. Hierdoor is Engelmann waarschijnlijk de eerste leerling van Loos die aan een echte opdracht van Loos heeft gewerkt. (zie deel 1)

A. Loos, landhuis voor prins Sapieha (projekt), rond 1918

plattegrond begane grond

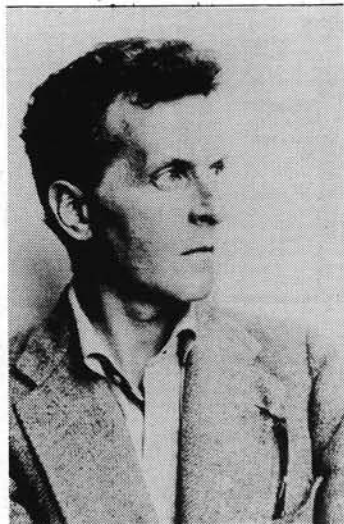
In 1919 werkte hij zoals gezegd, aan de villa Konstant en tot 1926 zijn verder nog bekend de woningsinrichtingen voor de familie Seidler in Olomouc en voor de broer en zus van Ludwig Wittgenstein. 1926 was een belangrijk jaar voor Paul Engelmann. In dat jaar namelijk, begon hij met Ludwig Wittgenstein aan het ontwerp en de bouw van de stadsvilla voor een andere zus van Ludwig, Margarethe Stonborough-Wittgenstein. Bovendien bouwde hij in diezelfde tijd een huis in Olomouc voor Vladimir Müller. Dit laatste is het enige huis, dat hij zelfstandig gerealiseerd heeft. Tot 1928 was hij bezig met deze twee projecten. Uit 1929 is van Engelmann een prijsvraag ontwerp bekend voor het Volkspark en Zwembad van Opava (Troppau), waarmee hij een 'eervolle vermelding' behaalde.

Elsie Altmann schrijft dat hij, toen zijn broer Peter (een verdienstelijk karikaturist onder het pseudoniem ENG) uit Amerika terugkeerde, samen met hem naar Berlijn vertrok om tekenfilms te gaan maken. 'Felix de Cat' was in die tijd de nieuwe rage. Elsie schrijft dat ze nooit meer iets over de twee broers heeft gehoord. Dat kan goed kloppen, want in 1934 al verhuisde Engelmann naar Israël, waar hij tot zijn dood in februari 1965 in Tel Aviv leefde. Hij hield zich daar bezig met binnenhuisarchitectuur en met literair-filosofische activiteiten. Zijn studie 'Psychologie der graphischen Darstellung' is tot op heden niet gepubliceerd. Tegen het einde van zijn leven schreef hij zijn herinneringen aan Ludwig Wittgenstein: 'Ludwig Wittgenstein, Briefe und Begegnungen' (Wien/München, 1970)

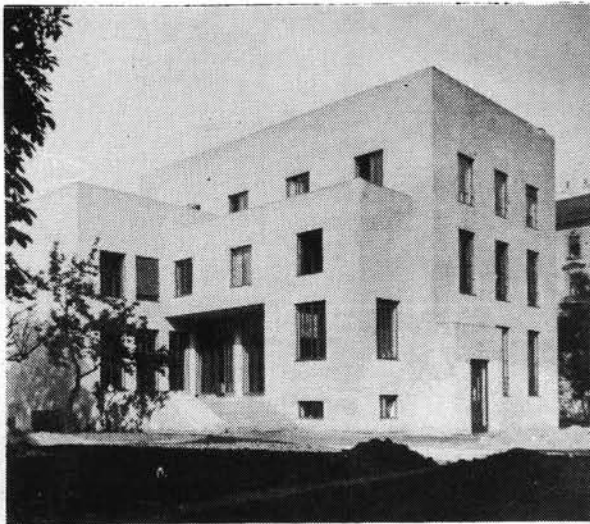
Werk van Engelmann

Palais Stonborough-Wittgenstein, Kundmangasse 19, Wien (1926-1928)

In het voorjaar van 1926 kwam Paul Engelmann naar Wenen. Hij had van Margarethe Stonborough-Wittgenstein de opdracht voor het ontwerp van een grote villa gekregen. Margarethe kende hem al van de woningsinrichtingen, die hij voor haar broer en zus had uitgevoerd. Hermine Wittgenstein schrijft in haar familie-

Ludwig Wittgenstein

Palais Stonborough-Wittgenstein

herinneringen:

'Engelmann, den wir als Architekten sehr schätzten, da er für meinen Bruder Paul und mich durch Adaptierung einige sehr unschöne Räume in auffallend schöne verwandelt hatte, und der uns auch menschlich nähergekommen war, zeichnete die Pläne für das Haus...' (37)

Engelman werkte het hele jaar aan de tekeningen en modellen van het huis. Zijn schetsen bundelde hij in een boekje, dat hij Margarethe Wittgenstein gaf met Kerstmis. De opdrachtgeefster heeft zonder twijfel een groot aandeel gehad in de planvorming en de opstelling van een programma, om te verzekeren, dat het huis bij haar levensstijl zou passen. In de herfst van 1926 kwam ook broer Ludwig erbij. Hij interesseerde zich zeer voor de bouw van een woonhuis en begon zich met het plan bezig te houden en veranderingen voor te stellen. Volgens Hermine, nam Ludwig al gauw de leiding op zich en moest Engelmann plaats maken voor de zeer veel sterkere persoonlijkheid van Ludwig. Het op 13 november 1926 bij de gemeente ingediende plan draagt hun beider handtekening. Latere plandocumenten dragen alleen Ludwig Wittgenstein's handtekening.

Het huis werd gebouwd onder Ludwig's ogen en tot in het kleinste detail zoals hij dat wilde.

'Ludwig zeichnete jedes Fenster, jede Tür, jeden Riegel der Fenster, jeden Heizkörper mit einer Genauigkeit als wären es Präzisionsinstrumente, und in den edelsten Massen, und er setzte dann mit seiner kompromisslosen Energie durch, dass die Dinge auch mit der gleichen Genauigkeit ausgeführt wurden' (38).

Door de grote invloed die deze tot op de millimeter nauwkeurige detaillering had op de architectuur van het huis, kreeg het een karakter, dat Hermine deed opmerken, dat het huis eigenlijk 'Hausgewordene Logik' was. Iedere ontwerpbeslissing werd met uiterste konsekventie uitgewerkt.

De hoofdropzet van het gebouw stamt duidelijk van Engelmann. De ruimtelijke opbouw lijkt op die van de villa Konstant en ook de ingang met de brede trappartij doet aan dit ontwerp denken. Ook toen Wittgenstein de leiding had overgenomen, bleef Engelmann bij de bouw betrokken. Hij werkte mee tot de oplevering in 1928. Behalve Wittgenstein en Engelmann werkten nog twee anderen mee op het bouwbuero.

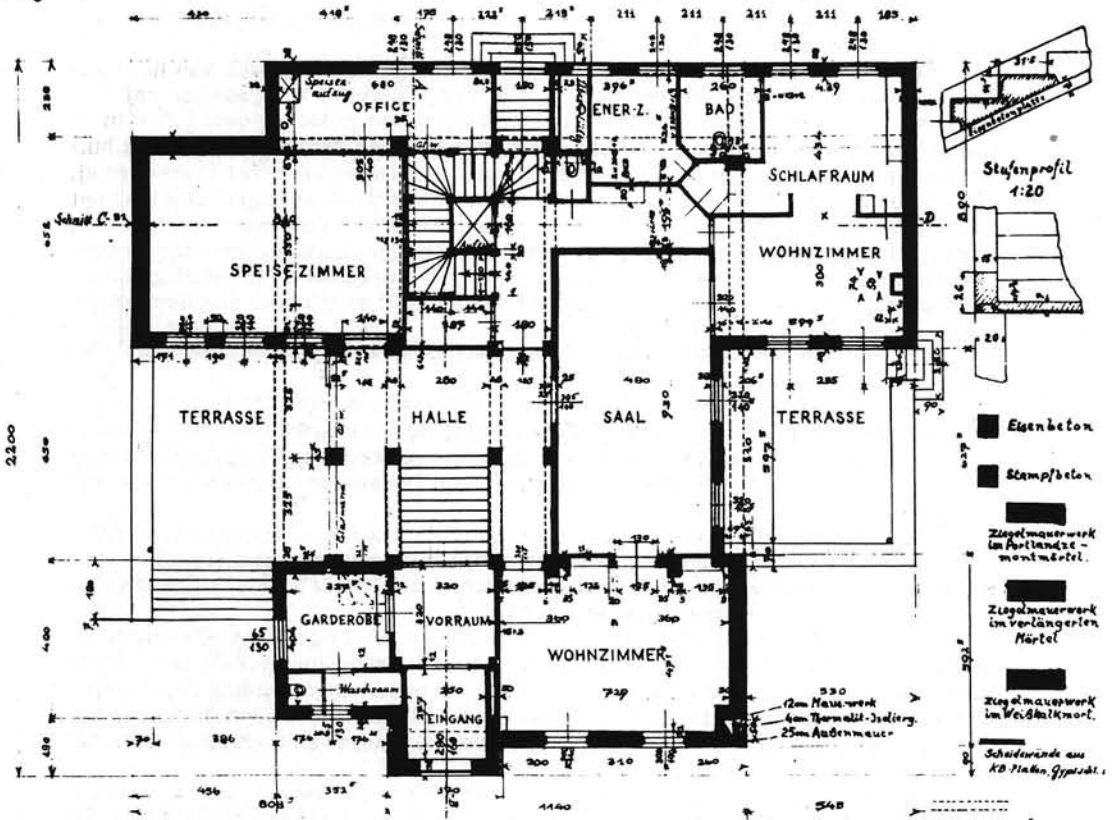
Jacques Groag had de bouwtechnische uitvoering in handen en de student Josef Teiner werkte er als tekenaar. Groag zou later bij Loos de uitvoering leiden van het Haus Moller in 1928.

Het Palais Wittgenstein is zeer groot. Naast de familie zelf leefden er een chef-kokkin, twee keukenmeisjes, drie dienstmeisjes, een secretaresse, een kame-nier, een gouvernante en een chauffeur. Verder werkte er nog een kleermaakster, die echter elders woonde. De portier woonde in een huisje bij de tuiningang.

Er zijn grote en kleinere kamers. Aangezien de afmetingen van vensters en deuren aan de kamergrootte gerelateerd zijn, is er in het hele huis bijna geen deur te vinden die gelijk is aan een andere. Met de grootte varieert ook de hoogte waarop de deurklink is aangebracht. Dit leidt tot bizarre situaties bij de grootste kamers. Zeer interessant is de koppeling van de verschillende kamers die allemaal hun eigen stelsel van symmetrie assen hebben, waar de verbindingsdeur tussen twee ruimten steeds naar twee kanten in moet passen. De orde is hier compleet. Alles klopt.

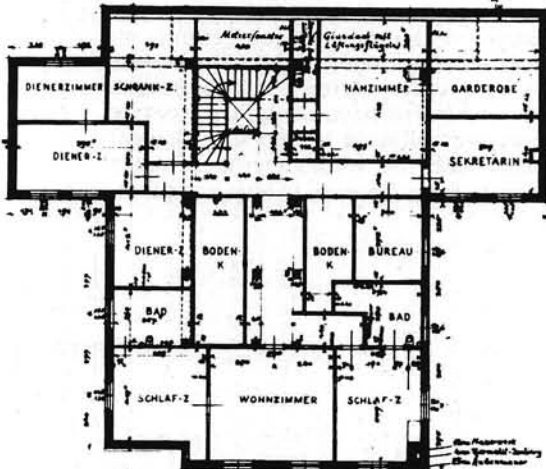

PARTERRE

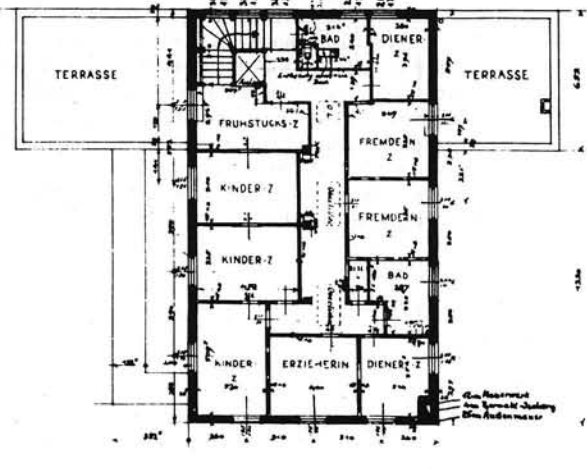

8KB-2+3KB+Luft

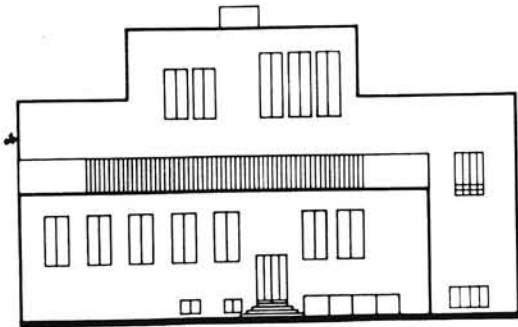
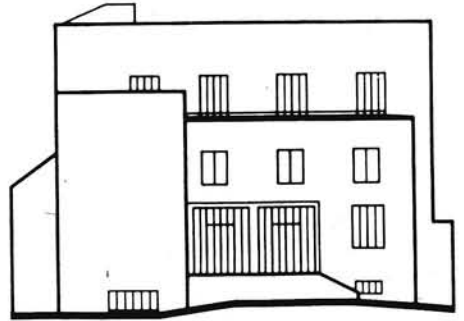
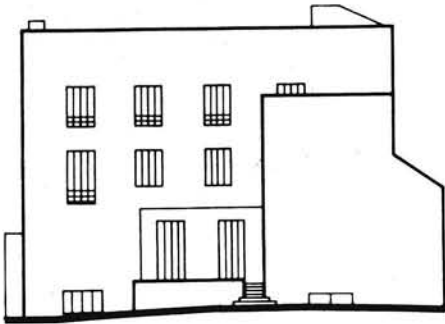
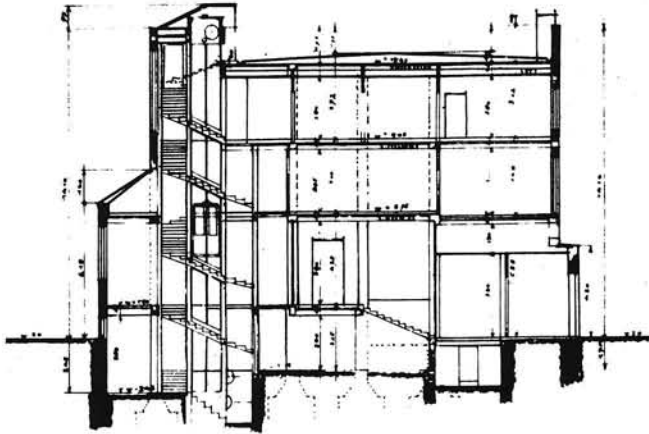
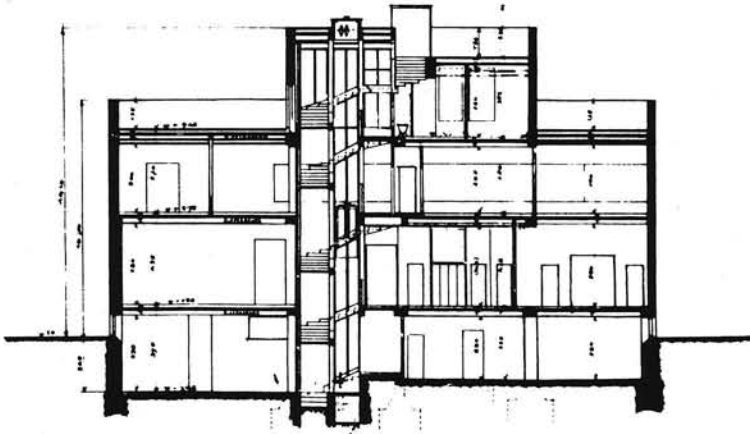
1:100

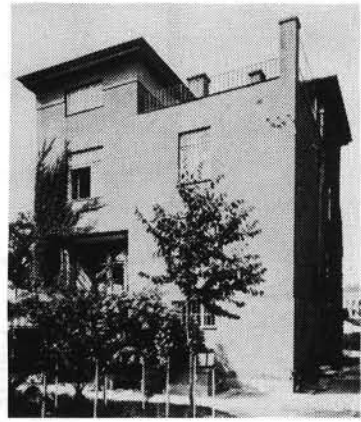
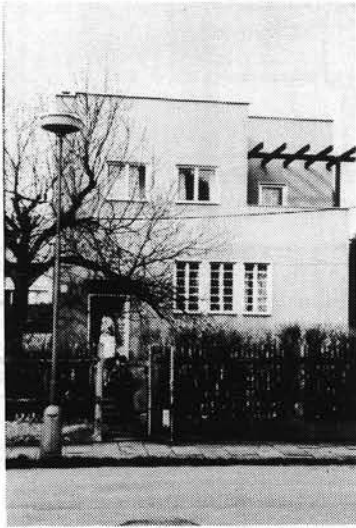

26

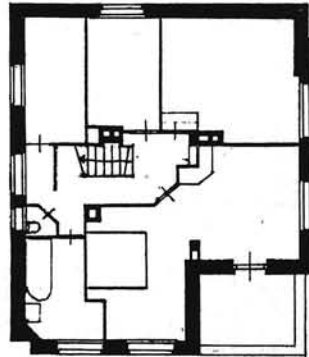
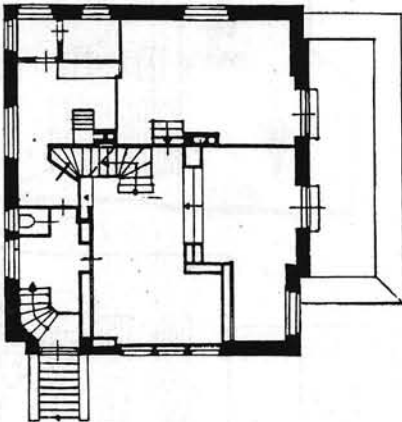
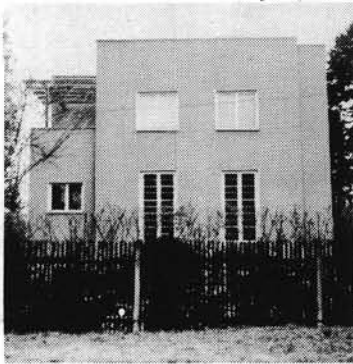

27

A. Loos, Haus Rufer, Wenen, 1922

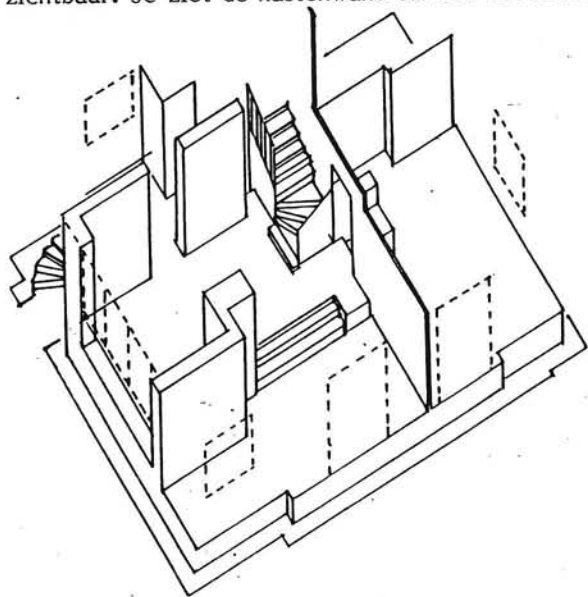

P. Engelmann, Haus Müller, Olomouc, 1927

Haus Vladimir Müller, Černochova 6, Olomouc (1927)

Van een heel andere schaal en sfeer is het huis dat Engelmann bouwde voor Vladimir Müller. Tijdens de bouw van het Wittgensteinhuis is hij af en toe kort in Olomouc geweest. Gedurende die bezoeken moet hij dit ontwerp gemaakt hebben. Het huis staat op een oppervlak van slecht 9 x 11 meter en heeft twee lagen. Met behulp van een uitgekend mini-Raumplan bereikt Engelmann hier een grote ruimtelijkheid.

In de exkursiegids Loos & Co. (T.H.-Bouwkunde, Delft, 1985) staat een beschrijving van het huis door Siem Goede: 'Direkt met de deur in huis val je over een trapje dat naar een hoger gelegen bordes voert. Het raam in de hal zit naast dit bordes en tegenover de deur naar de woonruimte. Het licht lokt a.h.w. naar boven, en er ontstaat ook een open as die de entree richting van de woonruimte aanduidt. Op het bordes is verder ook een WC en de ingang naar de keuken. De woonruimte bestaat uit een aantal plekken die op diverse nivo's liggen en vaak een verschillende hoogte hebben. In de ruimte steken de trap en de kastenwand, die de plekken ten opzichte van elkaar en de buitenruimte ordenen. We kunnen twee hoofdasen onderscheiden. Eentje wordt gevormd door de driedeling van het raam in de voorgevel en de deur naar de eetkamer. De andere wordt gevormd door de tegelkachel en het grote raam dat onderaan het trappetje ligt. Op deze assen bevinden zich de belangrijkste zitplekken van de woonruimte: bij de ramen, een vaste bank met tafel bij het driedelig raam en een zitje bij het hoge raam in het lage gedeelte en natuurlijk bij de kachel, welk plekje op Loosiaanse wijze wordt gemaskeerd door de deur en trap aan weerszijden. Daarnaast zijn er nog twee nevenassen, die gevormd worden door de ingang en de loop van de trap. Deze twee assenstelsels liggen ten opzichte van elkaar verschoven, waardoor in het midden van de kamer een open dynamische plek ontstaat. Dit wordt nog versterkt door een 'grappige' diagonaal, die door de ruimte loopt: vanwege het geknipte verloop van de kastenwand zijn het achterste gedeelte ervan en het studeerhoekje, dat erdoor gevormd wordt, vanaf de trap en vanuit het midden van de kamer niet zichtbaar. Je ziet de kastenwand als een losstaande kolom. Het nivoverschil aan

P. Engelmann, Haus Müller, Olomouc, 1927
(axonometrie door Siem Goede)

weerskanten versterkt het surrealistisch effect nog een keer. Zo krijgt het studeerhoekje, dat eigenlijk maar een merkwaardige pijpela is, toch een wonderlijk tintje. De andere kant op gezien gebeurt ook iets merkwaardigs. De trap heeft een spijltjeshek evenwijdig aan de muur, waardoor het lijkt alsof deze is opengeschoven. Door een groot raam boven de trap valt er veel licht naar beneden. De trap draait als het ware achter de schoorsteen langs, waardoor deze hoek ook oplost in de ruimte. Aan de achterzijde van het huis ligt de eetkamer die met een raam uitziet over de tuin. Ernaast ligt natuurlijk de keuken, die door een luik met de kamer verbonden is. De eetkamer wordt door de centrale as van de woonkamer hiermee verbonden, maar heeft weer een eigen hoofdas. Symmetrisch met de binnenkomst ligt een plekje bij het zijraam en de kachel. Op de verdieping bevinden zich de badkamer, drie kleine slaapkamers en een grote, die ruimtelijk geleed is'.

De vergelijking die Worbs en Šlapeta maken tussen dit huis en het Haus Rufer van Loos uit 1922 zou zich mijns inziens moeten beperken tot gelijkenis aande buitenkant (39). De strakke, gestruktureerde orde van Rufer is heel anders dan de losse, een beetje informele manier waarop de ruimten in Müller geschakeld zijn. In het algemeen kun je wel konstateren, dat Engelmann in zijn werk trouw is gebleven aan de klassieke ordening en de traditie van Loos, zowel in de hiërarchie van de ruimteschakeling als ook in de sobere uitwerking van het detail.

Giuseppe de Finetti

Giuseppe de Finetti werd in Milaan geboren in 1892 in een familie, oorspronkelijk afkomstig uit Friuli. In Milaan doorloopt hij lagere en middelbare school. Hij krijgt een gedegen opvoeding. Na het lyceum verlaat hij Italië en na een kort verblijf in Berlijn komt hij in Wenen terecht, bij Adolf Loos.

Van 1912, vanaf het begin dus, tot 1914 bezoekt hij de Loos-school. Werk van de Finetti uit de tijd dat hij bij Loos was, is niet bekend. Wel is het duidelijk dat deze jaren bepalend zijn geweest voor de Finetti's latere werk. De invloed van Loos blijft altijd aanwezig in zijn ontwerpen.

Als op 23 mei 1915 Italië aan Oostenrijk de oorlog verklaart, geraakt de Finetti, als Italiaan in Wenen, in een lastige positie. Klandestien moet hij de grens over vluchten. In het Italiaanse leger vecht hij daarna mee tegen 'de vijand', waartoe ook een aantal ex-leerlingen behoren. Hij houdt, voor zover dat mogelijk is, contact met Loos tijdens de oorlog.

Meteen na de oorlog keert hij terug naar Wenen, in het gevolg van een diplomatieke missie. Elsie Altmann beschrijft het vreugdevol weerzien. De Finetti blijft vier weken bij Loos en Elsie wonen, maar, omdat Loos noch school noch werk heeft, moet de Finetti weer vertrekken. Hij gaat terug naar Italië. In 1920 vestigt hij zich definitief in Milaan. Hij heeft dan net zijn diploma gehaald, als leraar architectonisch ontwerpen aan het Instituut der Schone Kunsten in Bologna.

Zijn studio aan de Corso Venezia wordt al snel een trefpunt in het Milanese kulturele leven. Ook Loos bezoekt hem regelmatig in Milaan, als hij op doorreis is. Elsie Altmann noemt Milaan als een regelmatige tussenstop en ook Claire Loos, de vierde vrouw van Loos, beschrijft in haar boekje over Loos, hoe ze in 1931 de Finetti bezochten. Elsie Altmann, die danseres was, trad op in Milaan en Adolf en Claire gingen, met de Finetti en zijn vrouw Thelma, kijken naar de voorstelling. Claire beschrijft de woning van de Finetti als een 'echte Loos-Wohnung'. Waarschijnlijk was dit de woning in het Casa della Meridiana, een woongebouw, door de Finetti zelf ontworpen en gebouwd.

De Finetti wordt omschreven als een gentleman, een fanatieke werker, met een zeer moeilijke karakter. Hij hield van het debat en hij vocht voor zijn ideeën.

Zijn volkomen gebrek aan maatgevoel hierbij zorgde ervoor, dat hij een kwelling kon zijn voor zichzelf en zijn medewerkers. Hij was nooit tevreden. Het zakelijk aspect werd konsekwent op de tweede plaats gesteld. (40)

De Finetti heeft mede daardoor tamelijk weinig gebouwd. In zijn begintijd in Milaan houdt hij zich voornamelijk bezig met het ontwerpen van hotels, cafés, etcetera. Later begint hij ook woningen en appartementengebouwen te ontwerpen, zowel verbouwingen als nieuwbouw. Daarnaast ontwerpt hij winkels en kantoren. In navolging van Camillo Sitte, zet de Finetti zich in voor het vakgebied urbanisme. Hij ziet als één van de eersten, dat de explosieve groei van veel steden vraagt om een coherente, planmatige aanpak. In 1925 is hij mede-oprichter van de Club degli Urbanistici, die wil bijdragen aan het doen ontstaan van een nieuw bewustzijn voor deze problematiek. Een vroeg hoogtepunt in de geschiedenis van de Club is de tweede prijs bij de prijsvraag voor het Algemeen Reguleringsplan voor Milaan in 1926.

Vele plannen, meestal alternatieve voorstellen voor plannen van het fascistische stadsbestuur, verdwijnen in de kast, mede veroorzaakt door het ontslag in 1931 van de Finetti uit het 'Sindacata Fascista degli Architetti'.

Na de Tweede Wereldoorlog houdt de Finetti zich vrijwel uitsluitend bezig met stedenbouwkundige plannen op een grote schaal. Het Algemeen Rekonstruktieplan voor de stad Milaan (1944-1946), de plannen voor het Fiera-terrein (1946-1948) en voor een nieuw interkontinentaal vliegveld bij Milaan (1947-1948) zijn hiervan voorbeelden.

Als hij in juni 1952 sterft, is hij nog altijd actief als plannenmaker en publicist.

Werk van de Finetti

In zijn werk is duidelijk de Finetti's streven te herkennen naar aansluiting bij de klassieke traditie, in navolging van Loos. Zijn geloof in de rede geeft hem de overtuiging, dat je, door de praktische problemen op te lossen, het gebouw een eigen vorm en individualiteit geeft en zo ook het esthetische probleem oplost. 'De Finetti keert zich in naam van het ware comfort, de ware doelmatigheid en de ware eenvoud tegen iedere stilistische imitatie en ieder ornament, tegen "iedere krul, waarmee de architect in onze tijd heeft geprobeerd de technische essentie te verbergen". Hij stelt tegenover het pleisterwerk en het verguldsel, de wastafel, baden, WC's en wasmachines'.(41)

In een artikel over het ontwerp van hotels uit 1923 is zelfs de redeneertrant Loosiaans; zakelijk en kompromisloos in zijn opvatting.

'Tot halverwege de vorige eeuw werd de hoteleenheid gevormd door een bed. In de tweede helft werd dat een kamer met een of twee bedden, terwijl alle andere diensten gemeenschappelijk bleven. In deze eeuw in Amerika en sporadisch in Europa, wordt de basis-eenheid gevormd door een kamer met bad en WC. De toepassing van een bed gekoppeld aan een bad is geen luxe, maar een praktische noodzaak en zij moet daarom de basis-eenheid vormen van een hotelgebouw'. (42)

Naast een aantal verbouwingen en inrichtingen, heeft de Finetti drie grote woongebouwen gerealiseerd, die hieronder besproken worden: Casa della Meridiana, het huis in de Via San Calimero en de Villa Crespi ai Ronchi in Vigevano bij Milaan.

Casa della Meridiana, piazza Cardinal Ferrari, Milano (1924-1925)
Casa in via S. Calimero, Milano (1930)

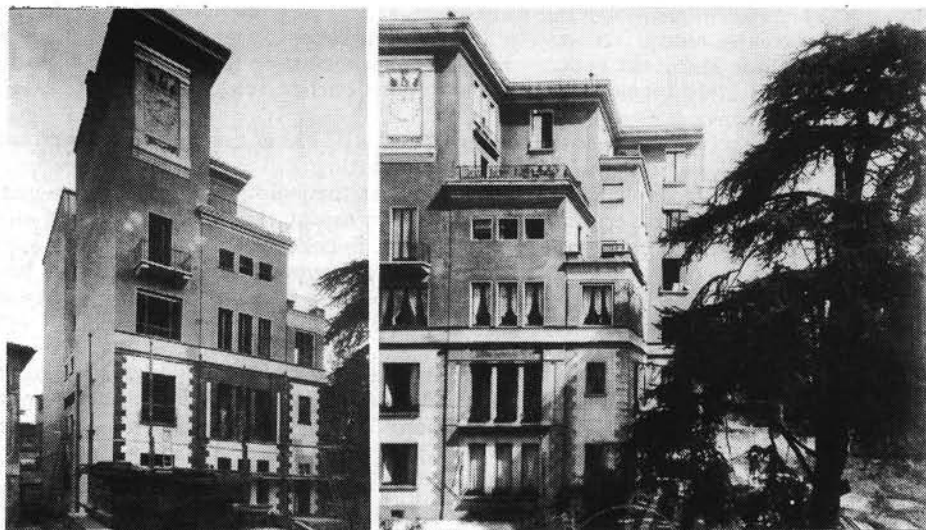
Deze twee huizen maken deel uit van een groter plan van de Finetti. Het voorzag in de bouw van vijf gebouwen met in totaal meer dan vijfhonderd woonruimten. Het plan zou gerealiseerd worden in fasen. Van het park waarin het geprojecteerd was, 10.400 vierkante meter groot, zou slechts een vijfde gedeelte bebouwd worden. Een deel hiervan was daarvoor ook al bezet door kassen en een tuinhuis. De mooiste plekjes en de leukste zichten zouden behouden blijven. Van het project voor de Giardino d'Arcadia zijn slechts twee huizen gerealiseerd, bijna vijf jaar na elkaar.

Doordat de huizen tegenwoordig door twee andere gebouwen van elkaar gescheiden worden, presenteren ze zich als afzonderlijke werken, maar aan de achterzijde komen ze uit op een gemeenschappelijke diensthof, die beide gebouwen bedient en die ontsloten wordt via de toegang onder het Casa della Meridiana door.

Dit 'huis met de zonnewijzer' bestaat uit vijf appartementen, waarvan de onderste een grote woning is over twee lagen. Om de oude Libanese ceder te kunnen laten staan, springen de verdiepingen naar boven toe steeds verder terug, om zo de boom de nodige ruimte te geven. Hierdoor laat het gebouw zien, dat het uit allemaal verschillende eenheden bestaat, die toch samen een geheel vormen. Dit is een terugkerend thema in de Finetti's werk.

Door de terugspringingen ontstaan terrassen voor de hoger gelegen verdiepingen. De appartementen zijn zodoende niet alleen anders in plattegrondindeling en grootte, maar ook in hun oriëntatie. De begane grond en de tussenverdieping zijn gericht op de voortuin, de eerste verdieping wordt gedomineerd door de Libanese ceder voor de deur, terwijl de volgende lagen als het ware met de terrassen meerderen.

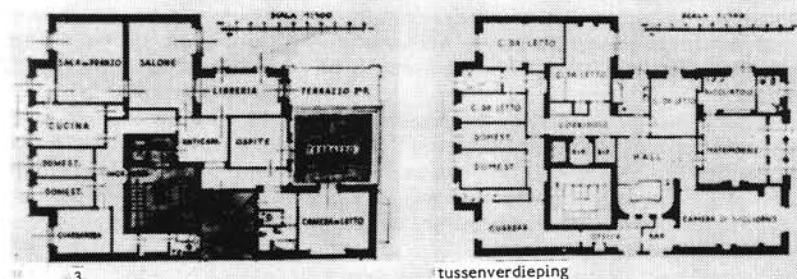
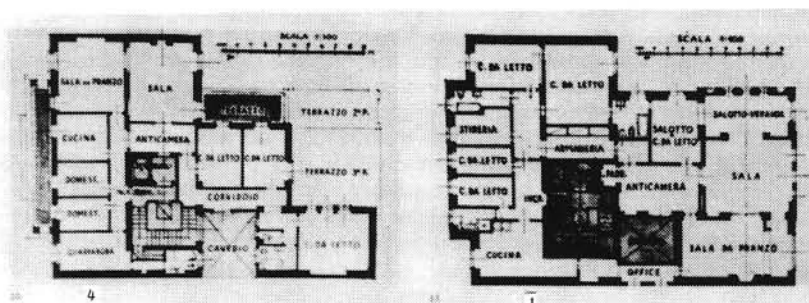
Vanaf de ingang onder de autoport worden de appartementen via een atrium door een lift ontsloten. De gebruikelijke hoofdtrap is weggelaten. Op deze manier krijgen de verdiepingen een direkter contact met buiten, terwijl ze bovendien een

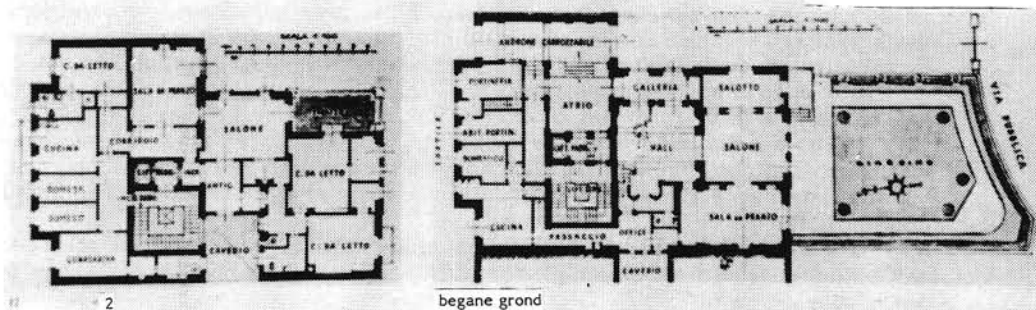
G. de Finetti, Casa della Meridiana, Milano, 1924-1925

grotere privacy en autonomie verwerven. De begane grond en het sousterrain herbergen een aantal gemeenschappelijke voorzieningen, zoals portiersloge, wasruimte, kelder en installatieruimten. De onderste woning over twee lagen wordt ook via het atrium ontsloten. Vandaar kom je door een galerij in een ruime hal, waarin een grote houten trap staat. Langs de hoofdas van de woning kom je van de hal in de salon, die, langs een dwarsas haaks hierop, verbonden wordt met de eetkamer en de 'salotto' (kleine salon). Keuken en andere dienstruimten liggen op aan de achtergevel. Boven bevindt zich de meer intieme 'soggiorno', een echte Engelse 'living-room'. Verder zijn daar slaapkamers en gastenkamers.

In zijn bespreking, onder het pseudoniem Mary, van Kulka's boek over Loos, in *L'Ambrosiano* (Milano, 17-7-1931), schrijft de Finetti: 'Veel typische actuele karakteristieken van het huis, zowel gezien als gebouw, als ook als interieurinrich-

tussenverdieping

begane grond

G. de Finetti, Casa della Meridiana, Milano, 1924-1925 plattegronden

ting verschijnen bij Loos vanaf zijn eerste werken: brede vensters, glazen deuren, ingebouwde meubels, slim en logisch geplaatst, eenvoudige profielen, pure vormen. Vanaf het begin kiest Loos voor de grote woonruimte, praktisch en uitnodigend, als vervanging van de traditionele Trias: eetkamer, salon en studio'. (43)

De keuze tussen deze klassieke trits, en de meer Loosiaanse 'living-room' heeft de Finetti in deze woning blijkbaar niet kunnen of willen maken, want ze zijn er allebei. Wél heeft hij deze Drieëenheid weer, à la Loos, uitgewerkt tot een open stelsel. Met behulp van een spiegel boven de haard in de eetkamer, glazen vitrines in de wand tussen salon en salotto, en spiegels in de dikte van de opening in deze wand, worden de drie onderdelen sterk met elkaar verweven. Op de tussenverdieping is het opvallend hoe de slaapkamer van de ouders door middel van een loggia beschermt wordt tegen de felle zuidzon. De onderste woning is door een andere gevelbehandeling duidelijk afgescheiden van de hoger gelegen appartementen.

Op de hogere lagen vind je steeds een aantal elementen terug in de plattegronden. Binnenkomend vanuit de lift in een 'anticamera', gaat de hoofdrichting steevast naar een salon, die weer in verbinding staat met de eetkamer en soms met nog andere ruimten. Op de eerste verdieping is er door het ontbreken van een terras de mogelijkheid om een heel circuit van salons en dergelijke te doorlopen, op andere lagen is het programma wat bescheidener. Per verdieping 'draaien' de woonruimten steeds meer van de voorkant naar de achterkant van het gebouw. Hierdoor komen op de bovenste lagen de slaapkamers op het warme zuiden te liggen. De blinde zuidgevel met daarop de zonnewijzer lost dit probleem op en geeft deze ruimten een oostoriëntatie.

Het huis aan de Via S. Calimero heeft een vergelijkbare opbouw. Ook hier een gemeenschappelijke ingang, dan een trap, gevolgd door een gang, met zicht op het achtergebied, en dan de lift. De hoofdtrap ontbreekt weer. Er zijn weer vijf appartementen, waarvan één duplex. Deze ligt nu echter helemaal boven. De andere vier woningen zijn gelijk aan elkaar. Ook hier is de duplexwoning zowel in de voor- als in de achtergevel duidelijk te herkennen. Op de begane grond en het souterrain bevinden zich weer de dienstruimten en de portierswoning. Ook zijn er een aantal garages.

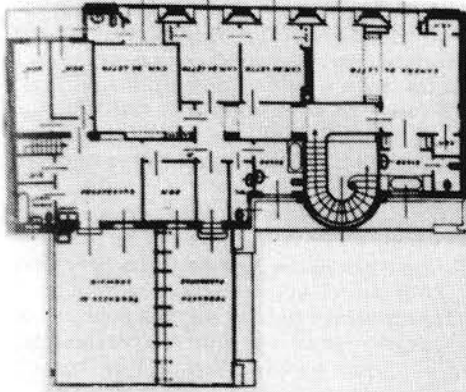
De vier gelijke woningen zitten tamelijk eenvoudig in elkaar. Via een klein atrium en een 'anticamera', kom je in een salon waaraan een, iets verhoogd liggende, eetkamer geschakeld is. De hoofdas van al deze ruimten ligt iedere keer haaks op die van de vorige ruimte, terwijl de hoofdas van het eindpunt, de eetkamer, naar buiten verwijst, door een raam dat extra groot is, en dat in de voorgevel een apart kader gekregen heeft.

De duplexwoning op de bovenste verdiepingen is anders gestructureerd. Hier zien we niet één route van lift tot eettafel, maar een soort hoofdas van voor naar achter lopend, haaks op de voorgevel, waaraan steeds een aantal vertrekken gekoppeld zijn aan een aantal dwarsassen. Er is geen echt begin- en eindpunt, maar juist een veelheid aan mogelijke ruimteschakelingen. Dit leidt tot verrassende overgangen, zoals bijvoorbeeld tussen de zeer intieme haard met bibliotheek en de grote open trap met bovenlicht. Het vloernivoverschil, dat op alle andere verdiepingen is terug te vinden, ontbreekt hier.

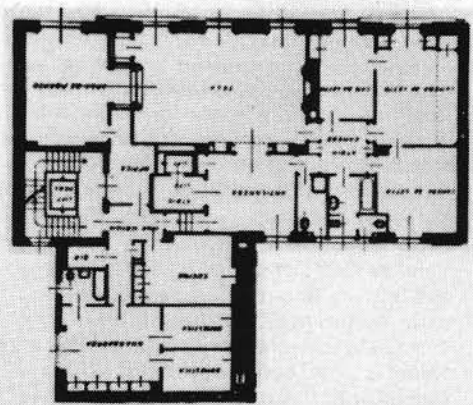
De bovenverdieping toont twee stelsels, die verschoven tegen elkaar gezet zijn: een gang met daaraan slaapkamers en badkamers en een kleinere gang met ruimten voor het personeel. Aan de achterzijde zijn er twee terrassen: één om te zonnen en één om de was uit te hangen.

In deze twee huizen benut de Finetti vele middelen om comfort te scheppen in de woning. Iedere ruimte krijgt zijn eigen karakter. Er is veel aandacht voor de verlichting en de lichtinval. Door ruime toepassing van vitrines en kastenwanden en de introductie van haarden, nissen, bibliotheken en loggia's en door de aandacht voor vloer- en plafondbehandeling, wordt tot in detail de werking van de ruimte

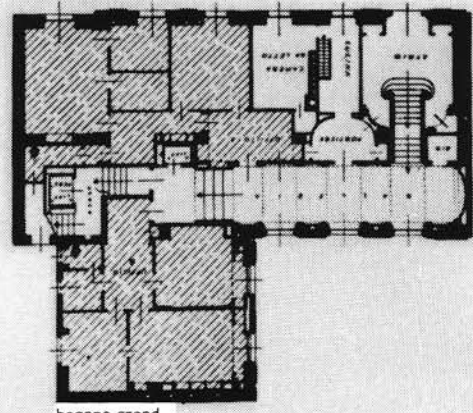
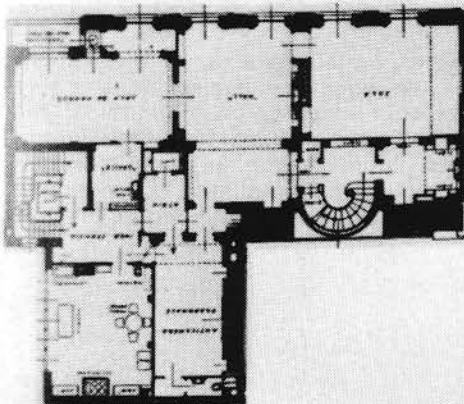
bepaald. Bij dit alles benadrukt hij de eigen schoonheid van de materialen en de voor dat materiaal geëigende bewerkingen.

plattegronden duplex (5 + 6)

appartement

begane grond

G. de Finetti, Casa in Via S. Calimero, Milano, 1930

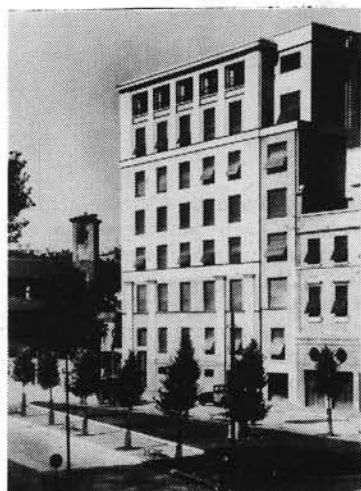
Villa Crespi, ai Ronchi di Vigevano (voor 1942)

Het bouwjaar van deze kolossale villa in de buurt van Vigevano bij Milaan is niet precies bekend. De eerste publikatie van de villa was in 1942. Bij plattegronden en doorsneden van de villa, werden een serie voorbeelden gegeven van renaissancevilla's met een centrale hal, onder andere Palladio's Villa Capra (Rotonda). De overeenkomst tussen de villa en de oude plannen zit in de compacte, zich van het landschap onderscheidende organisatie, die maakt dat de gebouwen zich als autonoom presenteren. Een beschrijving van de villa staat in de exkursiegids Milaan/Como (T.H.-Bouwkunde, Delft, 1984): 'Een jachthuis in de omgeving van Vigevano. Het gebouw heeft drie verdiepingen, iedere verdieping heeft een uitgesproken eigen functie. Het souterrain bevat alle ruimten die te maken hebben met de jacht. Op de middelste verdieping bevinden zich de verblijfsvertrekken en op de bovenste de slaapkamers. De plattegrond is nogal formeel: een vierkant met daarin de hoofdruimten en daaraan twee vleugels. Het hart van het huis wordt ge-

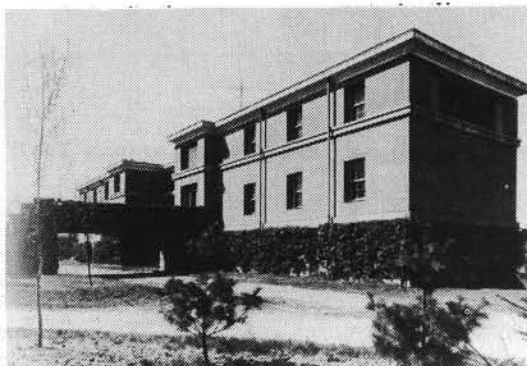
vormd door de hoge hal. Deze hal heeft twee assen. De hoofdas, tevens symmetrie-as van het huis, is door een groot raam over de velden gericht op de horizon. De andere kant van deze as lost de ruimte op in een merkwaardige konstruktie met het podium en het balkon. De ruimte wordt breder op de bovenverdieping,, de balustrade ligt terug en, doordat de pui op de benedenverdieping juist naar binnen ligt, ontstaat een sterke 'oplossing' van de ruimte. Het donkere hout vormt tevens een contrast met het witte stuc van de hal. De andere as van de hal, dwars op de hoofdas, verbindt twee lage ruimten met de hal, een eetzaal en een 'salotto'. Op deze as brandt aan weerszijden een vuur. Dit ruimtelijke stelsel is nogal symmetrisch en valt samen met de geometrie van de plattegrond. Heel anders is het met de manier van benaderen en ontsluiten van het gebouw.

Dit gaat via twee richtingen, die op alle verdiepingen zijn terug te vinden. Waar deze lijnen elkaar kruisen, ligt het trappenhuis in een hoek. Het souterrain ligt voor de helft onder de grond. Hier liggen de vertrekken die met de jacht te maken hebben. In het midden een grote zaal met halfronde banken. De symmetrie-as is naar buiten gericht, maar is daar afgesloten. Hiernaast ligt de wapenkamer. Door twee periferische zones van de grote zaal is deze met de wapenkamer verbonden. Deze is met een verschoven symmetrie naar buiten gericht. Een van de verbindingen loopt door in een loggia. Als je hierlangs het souterrain verlaat, loop je zo het veld in, waar de haasjes zijn. Deze verdieping heeft een eigen ingang vanaf de voorkant. Deze komt door een rond halletje, waar ook de trap naar boven gaat. De ruimten die onder de grond liggen, krijgen toch nog een beetje daglicht, door een spleet die het terras loshoudt van het huis'.

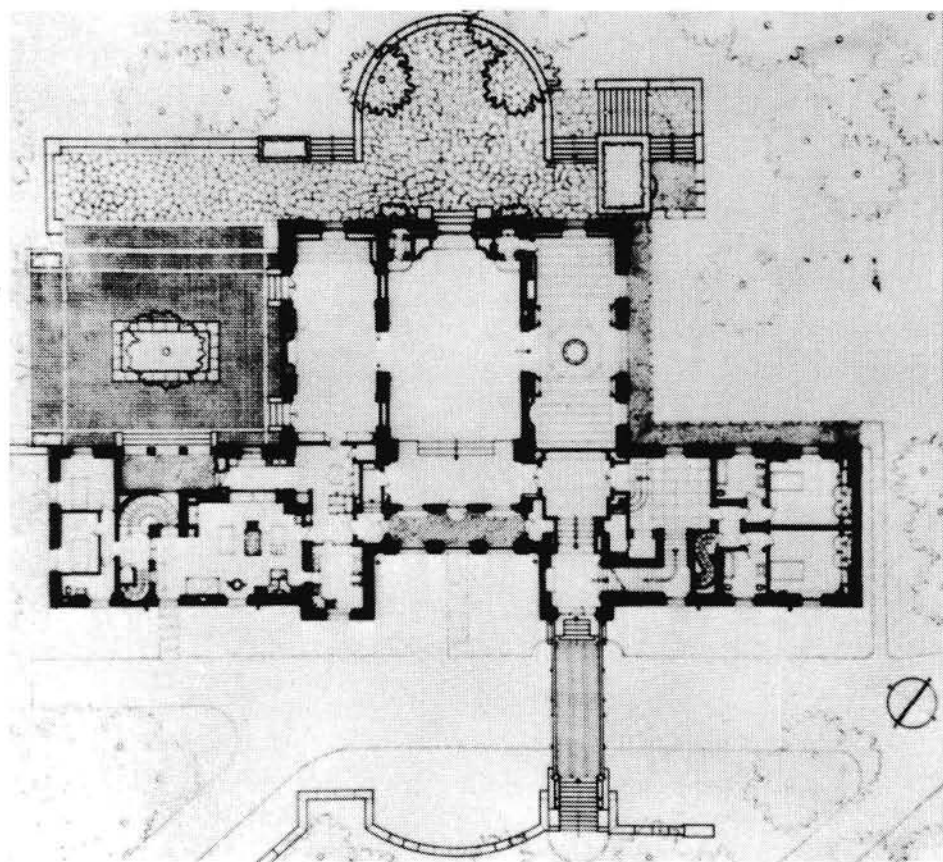
De beide vleugels bevatten dienruimten, personeelsverblijven en gastenkamers. In de verschillende doorsneden is goed te zien, hoe iedere ruimte zeer zorgvuldig zijn eigen gestalte krijgt, door variaties in hoogte en plafondvorm. In combinatie met afgewogen materiaalgebruik voor vloeren en wanden, en de belichting, krijgt zo iedere kamer de gewenste werking. Zo krijgt deze kolos, die zich onder andere door zijn strenge symmetrische opbouw van buiten af toch erg onbenaderbaar presenteert, van binnen toch de 'Wohnlichkeit', die het aangenaam verpozen mogelijk maakt.

Casa in Via S. Calimero

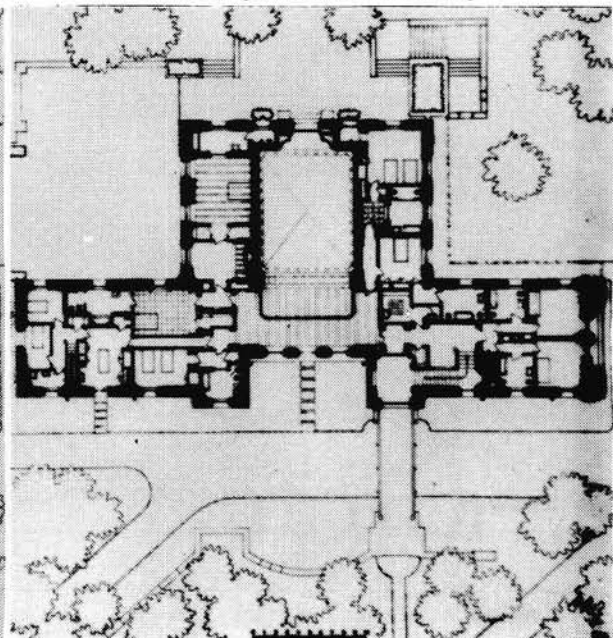
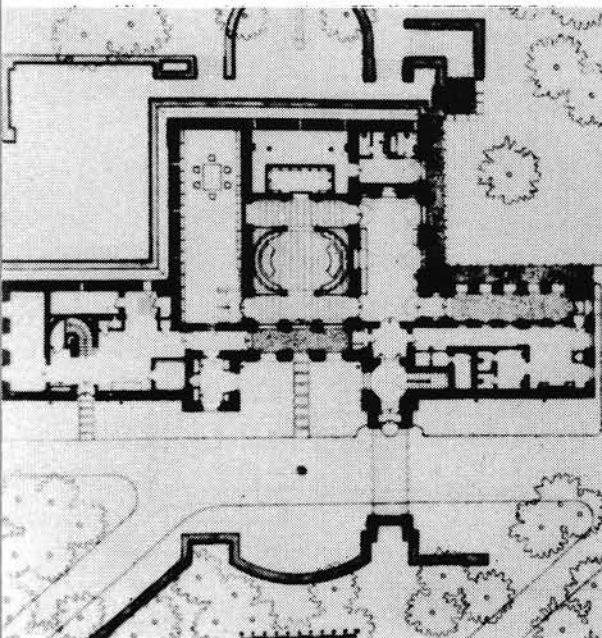

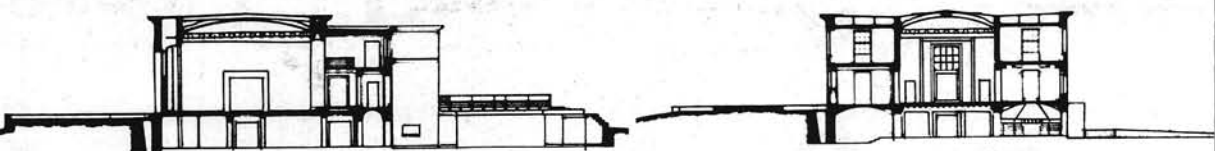
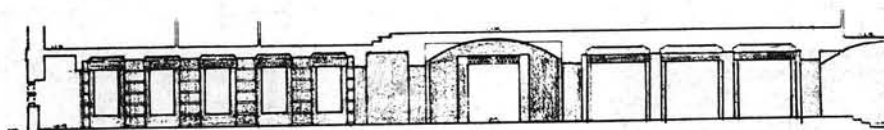
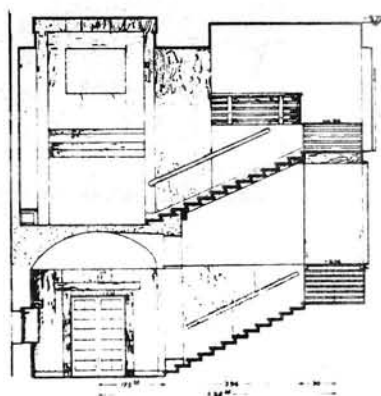
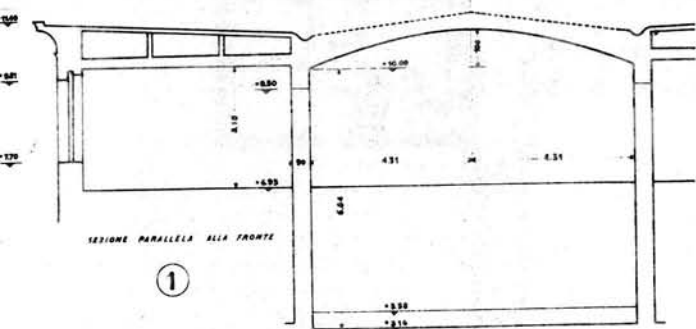
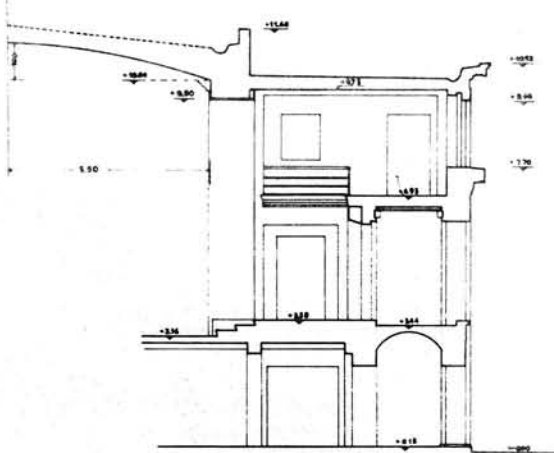
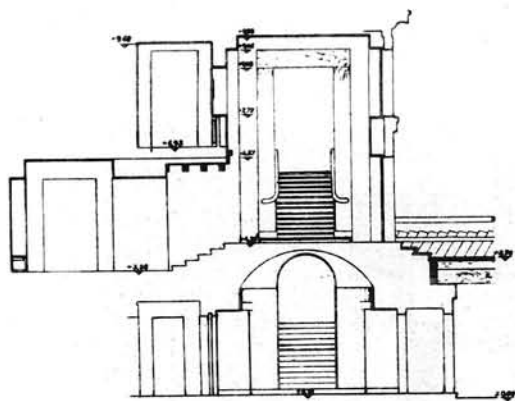
Villa Crespi

Villa Crespi G. de Finetti, Villa Crespi, Vigevano, voor 1942

hoofdverdieping, souterrain, slaapverdieping

G.de Finetti ,Villa Crespi ,doorsneden.

Ernst Freud

Ernst Freud, geboren in Wenen in 1892, gestorven in 1970, heeft voor de Eerste Wereldoorlog de Loos-Schule bezocht.

Slechts omdat Felix Augenfeld de zoon van Sigmund Freud noemt in zijn herinneringen aan de Loos-school, is hij bekend als een Loos-leerling. Augenfeld omschrijft hem als volgt: 'Er war kein sehr gewissenhafter Teilnehmer oder fanatisch Apostel aber doch stark von Loos beeinflusst'. (44)

Freud was een schoolvriend van Richard Neutra. In 1912 maakten zij samen een reis langs de Adriatische kust. Freud was een enthousiast bergbeklimmer.

Datzelfde jaar nog, trok Freud met Neutra langs Venetië, Verona, Florence, Genua en Milaan om de kunst uit de Oudheid en de Renaissance te bekijken. Ook reisden ze naar Vicenza voor de werken van Palladio.

Ernst Freud studeerde, net als Neutra, aan de Technische Hochschule in Wenen. De studie werd onderbroken door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Freud moest in dienst en werd naar het Italiaanse front gestuurd. Hij kwam ongedeerd terug toen de oorlog voorbij was en hij vertrok naar München om zijn opleiding af te maken.

In München ontmoet Ernst zijn latere vrouw Lux (of Lucy), afkomstig uit een welgestelde joodse familie uit de buurt van Berlijn. Vanwege haar banden met Berlijn, besluiten ze rond 1920 om in Berlijn te gaan wonen.

Daar begint Freud een architectenburo, dat al gauw veel opdrachten krijgt uit welgestelde kringen, door de connecties van zijn vrouw Lux.

In 1921 komt Richard Neutra naar Berlijn. Hij heeft een baan bij Erich Mendelsohn. Zo wordt het contact tussen de jeugdvrienden weer hersteld. Neutra verdient niet zoveel en Freud zorgt dat Neutra een aantal opdrachten krijgt van cliënten van hem, voor het ontwerpen van tuinen, zodat hij wat kan bijverdienen.

Het contact wordt weer verbroken als Richard Neutra in 1923 naar Amerika emigreert. Freud blijft in Berlijn. Tien jaar later echter vertrekt ook hij uit Duitsland. In 1933 komt Hitler aan de macht en wordt het leven voor joden in Duitsland ondraaglijk. In juni 1933 gaat Ernst in Londen een geschikte woning zoeken en korte tijd later volgen zijn vrouw en kinderen hem de Noordzee over.

Ernst en Lux Freud, 1921 of 1922

In 1939, als Sigmund Freud eindelijk ook naar Londen kan komen bevindt bijna de hele familie Freud zich veilig in Engeland.

Na de oorlog heeft Ernst Freud zich beziggehouden met de gigantische geschreven nalatenschap van zijn vader.

In 1960 verscheen in Frankfurt am Main het boek 'Sigmund Freud, Briefe 1893-1939', samengesteld door Ernst Freud. Of hij zich na de oorlog nog met architectuur heeft beziggehouden, is niet bekend.

Richard Neutra

Neutra werd, net als Ernst Freud, in 1892 in Wenen geboren. Hij stierf ook net als Freud in 1970, in Wuppertal.

Richard Neutra en Rudolf Schindler, de twee meest beroemde leerlingen van Loos, worden merkwaardig genoeg niet genoemd als Vorkriegsschüler in Kulka's boek over Loos. Van geen van beiden is werk bekend uit de tijd dat zij bij Loos waren, maar Elsie Altmann schrijft, dat Loos van mening was, dat Neutra zijn enige leerling was die het talent en de mogelijkheden had om een groot architect te worden.

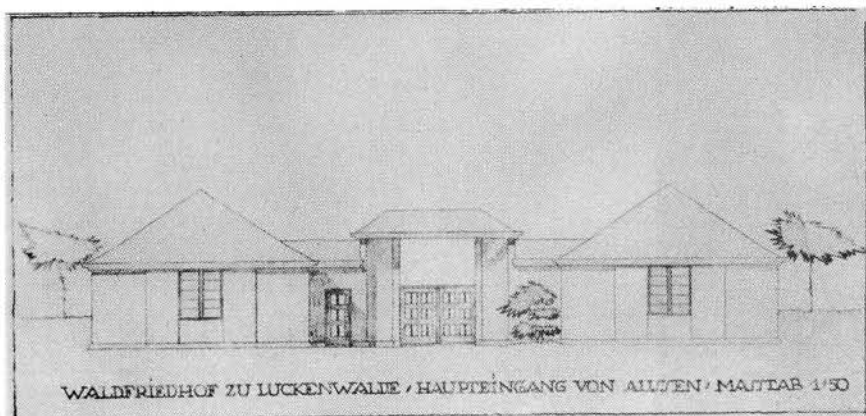
Dat zij er wel degelijk bij waren blijkt uit meerdere andere bronnen, waaronder hun eigen verklaringen. Esther McCoy schrijft in 'Richard Neutra' (New York, 1960): 'While still a student, Neutra spent several weeks in Loos's drafting room, working on a project for a department store'.

Dit moet het warenhuis voor de firma Stein geweest zijn, in Alexandrië, waarvan Rudolf Wels de aquareltekening maakte, die Loos in zijn huis had hangen.

De levens van Neutra en die van de vijf jaar oudere Schindler zijn vanaf hun kennismaking in 1912 in Wenen tot aan de breuk in 1931, door een hechte vriendschap verbonden. Toen zij elkaar leerden kennen was Neutra, twintig jaar oud, eerstejaars aan de T.H. in Wenen. Schindler bezocht in die tijd Wagner's architectuurschool op de Kunstakademie. Een jaar eerder, in 1911, had hij al zijn T.H.-diploma gehaald.

Toen Schindler in 1914 naar Amerika emigreerde hielden zij contact per brief. In 1923 ging ook Neutra naar Amerika, waar hij Schindler weer opzocht. Van 1926 tot 1931 hadden ze samen een buro in Los Angeles.

Toen de oorlog uitbrak, moest ook Neutra onder de wapenen. Hij vocht in de Balkan en had de rang van luitenant. In 1917 krijgt hij malaria en komt terecht in een hospitaal in Albanië. Om te herstellen krijgt hij drie maanden verlof. In die periode behaalt hij in Wenen zijn titel aan de T.H. cum laude.

R. Neutra, Waldfriedhof Luckenwalde, 1920

Na de nederlaag vlucht Neutra naar Zürich om aan de krijgsgevangenschap te ontkomen. Hier ontmoet hij zijn latere vrouw Dione Niedermann. Tijdens en na de oorlog schrijft hij vele brieven aan Schindler in Amerika, waarin hij steeds weer nieuwe manieren ontvouwt om te emigreren. Door Loos gestimuleerd, is Neutra vast van plan om naar de Nieuwe Wereld te vertrekken. Geldgebrek en het verkrijgen van een visum vormen echter nog te grote problemen.

In 1920 gaat hij via Wenen naar Brandenburg, waar hij werk heeft gevonden bij het gemeentelijk bouwbuero van Luckenwalde. Een begraafplaats in het bos, met een kapel en een entreegebouwtje bouwt hij hier. Het is zijn eerste gerealiseerde ontwerp. Hierna gaat hij in 1921 naar Berlijn, om te werken bij Erich Mendelsohn. In 1922 kan hij daardoor trouwen met Dione.

Bij Mendelsohn werkt hij onder andere mee aan het prijsvraagontwerp voor het Haifa Business Center. Zij winnen de eerste prijs, maar tot uitvoering komt het nooit. Mendelsohn deelt de prijs met Neutra, die met dat geld eindelijk kan emigreren.

In oktober 1923 zet de familie Neutra voet aan wal in New York. Ze vestigen zich in Chicago. Na één jaar in Chicago gewerkt te hebben bij het buro Holabird en Roche, waar hij ervaring opdoet in het bouwen van zeer grote konstrukties, gaat Neutra in oktober 1924 naar Taliesin, Wisconsin, naar Frank Lloyd Wright. Tegen geringe vergoeding werkt hij daar een tijdje en in 1925 vertrekt hij weer, ditmaal naar Californië. Schindler woont al sinds 1920 in Los Angeles. Hij had aan de King's Road een huis gebouwd voor zijn vrouw en zichzelf en voor een kunstenaarskoppel, de familie Chase. De laatsten hielden het er echter niet lang uit en vertrokken.

Neutra trekt, na aankomst in California, in bij de Schindlers in het Chase--gedeelte en blijft daar drie jaar. Schindler noch Neutra hebben veel opdrachten, aangezien zij door de gevestigde orde nauwelijks geaksepteed worden. Dit leidt tot onderlinge spanningen en zelfs tot een fikse ruzie. Nadat namelijk Schindler voor de familie Lovell in 1925-1926 het Lovell Beach House heeft gebouwd in Newport Beach willen zij hem nog een huis laten bouwen. Neutra zegt echter, dat Schindler het te druk heeft, maar dat hij de opdracht wel wil overnemen. Zo krijgt Neutra de opdracht.

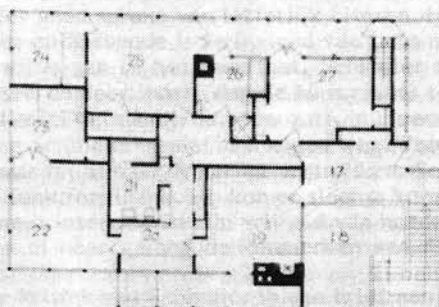
Schindler is furieus, maar Neutra bouwt in 1928-1929 het Lovell Health House en verwerft hiermee wereldfaam. Het huis heeft een staalskelet dat in veertig uur werd opgetrokken uit geprefabriceerde delen. Neutra had al jaren een obsessie voor prefabrikage, standaardisatie en massaproductie. Daarom wilde hij ook zo graag naar Amerika. De, in Amerika toendertijd bekende, Sweet's Catalogue, een katalogus van konstruktie-, industriële en mechanische materialen, was voor Neutra een soort bijbel. Hij moest en zou met de nieuwe materialen bouwen, ook al was dit om economische redenen (nog niet algemeen gebruikt) duurder.

Bij het Lovell Health House bedong Neutra bij de staalleverancier een aanzienlijke korting op de materiaalprijs. In ruil hiervoor mocht het bedrijf het huisin-aanbouw tonen aan geïnteresseerden, als reklame.

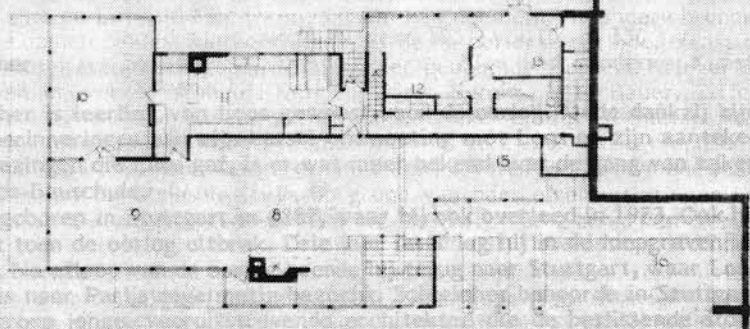
R. Neutra, Lovell Health House

- 17 Entry
- 18 Open to lower floor
- 19 Study
- 20 Dressing-room
- 21 Bath
- 22 Living room
- 23 Sleeping porches
- 24 Sleeping porches
- 25 Living room
- 28 terrace
- 29 entrance-terrace
- 30 patio

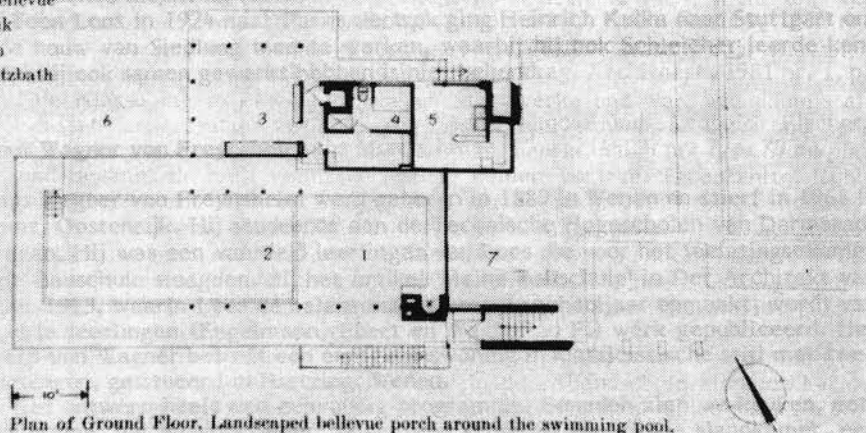
Floor plan of the upper story level shows the relative positions of the private living rooms and sleeping porches.

- 8 Living room
- 9 Dining-room
- 10 Porch
- 11 Kitchen and pantry
- 12 Guest room
- 13 Guest room
- 14 Guest room, patio
- 15 Library
- 16 Patio

Plan of lower quarters.

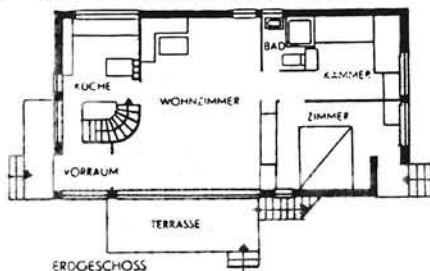
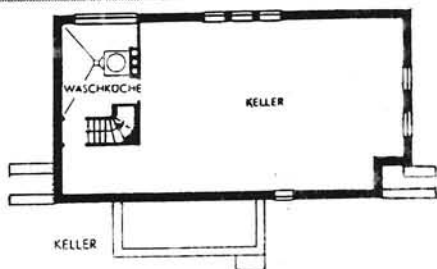
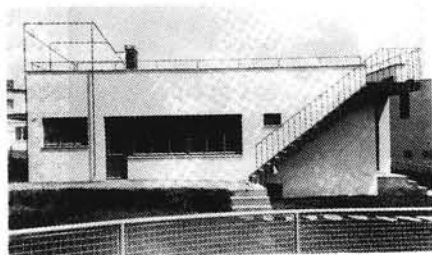
- 1 Playground Bellevue
- 2 Swimming tank
- 3 Nursery porch
- 4 Shower and sitzbath
- 5 Laundry
- 6 Gymcourt
- 7 Not excavated

Plan of Ground Floor. Landsaped bellevue porch around the swimming pool.

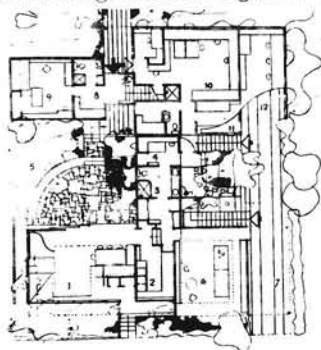

Lovell Health House

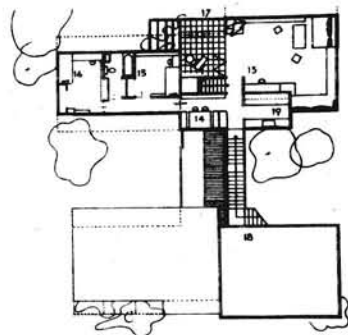
R. Neutra, huis op de Wiener Werkbundsiedlung, 1931

Na de bouw van dit huis vertrekt hij in 1930, als Amerikaans afgevaardigde naar de CIAM-konferentie in Brussel. Hij houdt ook lezingen, bouwt een huisje op de Wiener Werkbund Ausstellung en ontmoet C.H. van der Leeuw. De Rotterdamse industrieel, die de Van Nelle fabriek had laten bouwen door van der Vlugt. Van der Leeuw was onder de indruk geraakt van Neutra's prestaties en bij deze gelegenheid geeft hij hem een cheque om verder architectonisch onderzoek te bekostigen. Met dit geld bouwt Neutra zijn eigen huis, dat hij V.D.L. Research House genoemd heeft (1933) en waarin hij flink geëxperimenteerd heeft met onder andere elektrisch wegschuivende glazen wanden tussen tuin en woonkamer.

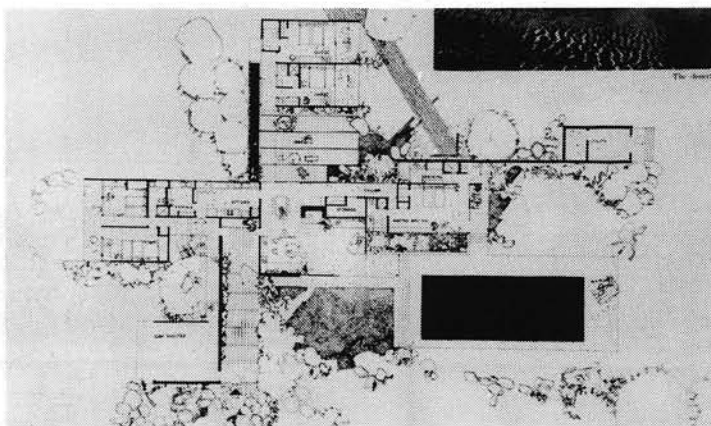

- First floor plan.
1 Living and recreation room	7 Por. drive
2 Kitchenette	8 Lobby
3 Toilet and shower	9 Studio
4 Bedroom	10 Office
5 Play ground court	11 Workshop
6 Playroom	12 Garage

R. Neutra, V.D.L. Research House, 1933

- Second floor plan.
13 Living room
14 Sleeping room
15, 16 Bedroom wing
17 Solar porch
18 Roof
19 Kitchenette

R. Neutra, Kaufmann House, Palm Springs, 1945-1946

Tijdens zijn reis door Europa, toont Neutra ook het, gezamenlijk met Schindler ontworpen, prijswinnende plan voor huisvesting van de Volkerenbond in Genève. Een gebouw van negen verdiepingen met een auditorium aan het meer van Genève, met veel glas en een heliport, een symbool van vooruitgang. Op alle tekeningen is de naam Schindler weggelaten. Als Schindler dit te weten komt, breekt hij met Neutra en hierna gaan beiden hun eigen weg. Voor Neutra volgen er hierna nog bijna veertig produktieve jaren.

De invloed van Loos op Neutra's werk lijkt gering. Weliswaar heeft het Lovell House een lange introductie van deur tot woonkamer, met een verrassende schakeling van lage, hoge, lage en nog lagere ruimten aan elkaar en is er ook sprake van een uitgekende ruimtedifferentiatie met behulp van het daglicht, toch is de invloed van Le Corbusier en het functionalisme duidelijker aanwezig. Vanuit de vroeg-funktionalistische witte blokjes, zoals zijn Wiener Werkbund-huis, ontwikkelt Neutra na een periode van vooral experimenteren tot ongeveer 1942, later een stijl die gekenmerkt wordt door een grote transparantie. Erg veel glas, in grote afmetingen toegepast, doorschietende dakconstructies, weerspiegelende vijvers, alles werkt mee om de overgang tussen binnen en buiten onmerkbaar te laten verlopen.

Zo is er een wereld van verschil tussen de introverte bastions van Loos en de perfecte open-lucht-woningen van Neutra, zoals bijvoorbeeld het Kaufmann House in Palm Springs, 1946.

Voor een uitgebreid overzicht van Neutra's werk zie bijvoorbeeld Esther McCoy, 'Richard Neutra', New York, 1960 of Rupert Spade, 'Richard Neutra', London, 1971.

R.M. Schindler, Oesterreichische Bühnenverein, Wenen, 1912, voor Mayr & Mayer

Rudolf Michael Schindler

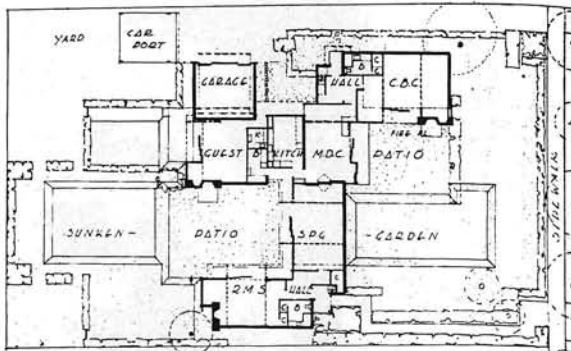
Rudolf Michael Schindler

Schindler werd in 1887 geboren in Wenen en overleed in zijn tweede vaderland, de Verenigde Staten, in 1953 in Los Angeles. Na zijn middelbare schoolopleiding bezocht hij de T.H. in Wenen, waaraan hij in 1911 afstudeerde. Vanwege zijn belangstelling voor het werk van Otto Wagner bezocht Schindler ook nog de Architektur Spezialklasse van Wagner op de Kunstakademie. Hier studeerde hij af in de herfst van 1913. Tegelijkertijd werkte hij bij het Weense buro Mayr en Mayer, waar hij in 1911-1912 al een gebouw van vijf verdiepingen ontwierp.

Op de Akademie was Schindler een van de studenten die Otto Wagner vroegen om Adolf Loos als zijn opvolger voor te dragen, wat deze overigens niet deed. Schindler bezocht voor de oorlog de Loos-school en werd door de verhalen van Loos over Amerika zo nieuwsgierig, dat hij besloot om er een paar jaar heen te gaan, dit zeer tot vreugde van Loos.

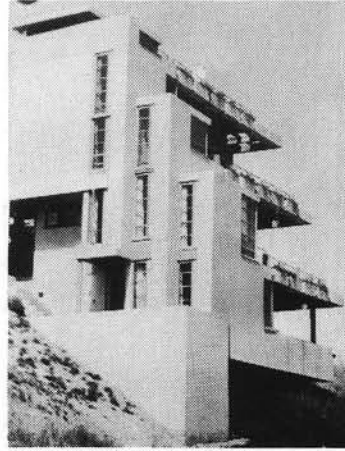
Hij schreef op een advertentie van het buro Ottenheimer, Stern en Reichert in Chicago, dat in Europa personeel probeerde te werven. Schindler werd aangenomen en tekende een driejarig kontrakt. Zijn plan was om, na drie jaar nog een jaar bij Frank Lloyd Wright te gaan werken en om dan naar Wenen terug te keren om bij Loos te gaan werken, gewapend met kennis over hoe Amerika bouwt.

Hij vertrekt nog voor de Eerste Wereldoorlog uitbreekt in februari 1914 en komt op 7 maart van dit jaar in New York aan. Hij is dan 27 jaar oud. De eerste tijd is het moeilijk voor Schindler. Hij heeft heimwee en kan zijn draai maar niet vinden. Hij bestudeert de Amerikaanse bouwwijze en schrijft in zijn brieven aan Neutra en Loos over de gebouwen, liften, de konstruktie methoden en

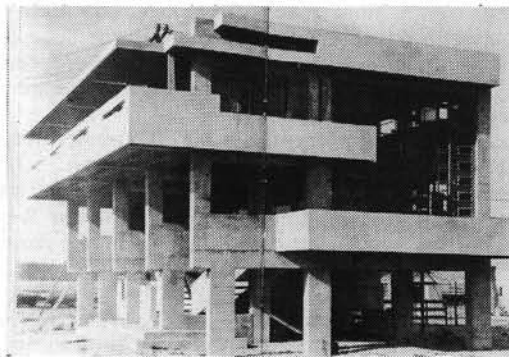
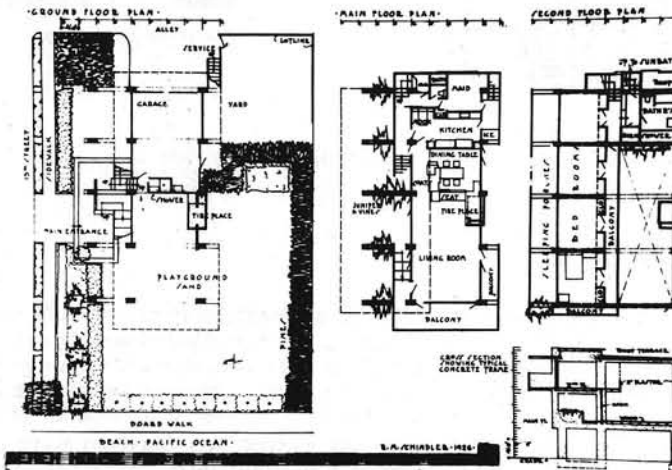

RESIDENCE R.M.S. HOLLYWOOD CALIF R.M. SCHINDLER ARCHITECT 1922

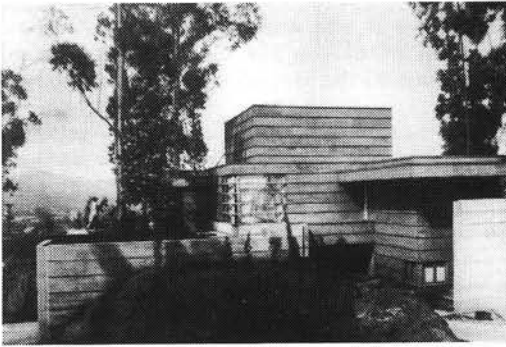
R.M. Schindler, R.M.S. Residence, King's Road, Los Angeles, 1922

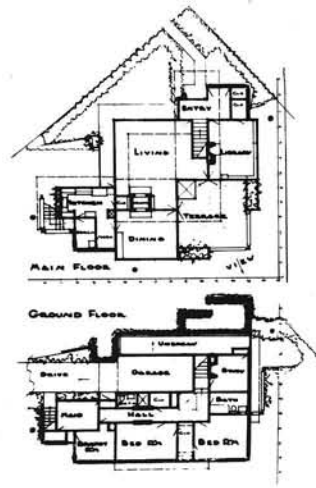
Wolfe Summer House, Catalina Island, 1928

R.M. Schindler, Lovell Beach House, Newport Beach, 1925-1926

R.M. Schindler, Howe House, Los Angeles, 1925

over de gigantische afmetingen van alles.

Na het uitdienen van zijn kontrakt gaat Schindler inderdaad bij Wright werken. Als Wright langdurig in Japan verblijft voor de bouw van het Imperial Hotel, heeft Schindler de leiding op het buro, met onder meer de bevoegdheid rekeningen van het buro te betalen.

In augustus 1919 trouwt hij met Pauline Gibling. In 1920 wil hij eigenlijk naar Europa terugkeren, maar Neutra, die nog steeds in Europa is op dat moment, bericht hem dat Loos geen werk heeft. Als Wright hem vraagt om het toezicht op de bouw van het Barnsdall House op zich te nemen, verhuist hij naar Los Angeles, California, in december 1920. Met de bouw van hun eigen huis op 850 King's Road, vestigen de Schindlers zich definitief in L.A. Hun huis bestaat uit vier zelfstandige studio's. Per twee studio's heeft het huis een slaapkamer, ingang en patio. Centraal ligt de keuken en dan is er nog een gastenvleugel. Het huis bewonen ze eerst samen met het kunstenaarsechtpaar Chase, dan alleen, en dan, vanaf 1925, met Dione en Richard Neutra tot ook zij weer vertrekken.

Al gauw wordt het Schindlerhuis een trefpunt voor de West Coast avant-garde en progressieven. Iedere zondagavond houden Pauline en Rudolf open huis. Er wordt gediskussieerd, muziek gemaakt, etcetera. Schindler wordt door Esther McCoy omschreven als een bohémien, hij had te lang haar, droeg rare kleding, altijd een open polo-shirt. Een geniaal persoon die zijn serieuze natuur verborg achter een 'joking-manner'.

Na het werk voor Wright begint hij voor zichzelf, maar hij heeft, zeker in het begin weinig werk, omdat hij wordt tegengewerkt door het Californische establishment, dat hem niet helemaal voor vol aanziet, door zijn relatieve onaangepastheid.

Toch realiseert hij, na zijn eigen huis in 1922, nog vele gebouwen waaronder een aantal woonhuizen. Bijvoorbeeld in 1925 het How House in Los Angeles, in 1925-1926 het Lovell Beach House in Newport Beach, en in 1928 het Wolfe House in Catalina Island.

De invloed van Wright is goed in Schindler's werk te herkennen. Er zijn ook invloeden van Loos aan te wijzen bij Schindler. Hij past bijvoorbeeld dubbelhoge woonhallen toe (Lovell Beach House) en brengt variaties in ruimtete hoogte aan (Wolfe House). Ook zou je het Scheu-huis van Adolf Loos als schema of inspiratiebron kunnen zien voor het Wolfe House met zijn terrassen op alle nivo's en zijn getrapte opbouw.

Gebhard vat de Loos-invloed op Schindler in een volzin: 'Schindler's debt to Loos was more to his architectural theories, especially the older man's concept that the essence of architecture is to be found in the volumetric manipulation of interior space'. (45)

Er is bij Schindler geen sprake van letterlijk citeren. Hij verwerkt de Loos-gedachte op zijn manier en zodoende is de invloed van Loos misschien wel sterker aanwezig in de werkwijze dan in het resultaat. Schindler tekende bijvoorbeeld weinig, wat hij compenseerde door iedere dag de bouwplaats te bezoeken. Ook Loos besliste graag over allerlei details op de bouw zelf, in plaats van op het bureau.

Verder ging Schindler veelal zijn eigen weg. Voor het rationalisme in Europa echt doorbrak was hij al naar Amerika vertrokken. Schindler hechtte maar weinig waarde aan het functionalisme. Hij kon er slechts 'utmost efficiency' in herkennen, Schindler had meer interesse in zijn vrijheid van handelen. Hij veranderde zijn manier van werken al naar gelang de kenmerken van de opdracht (budget, situatie, cliënt, gebruik).

De heftige kritiek van Schindler in een brief aan Neutra op de 'Regeln für ein Kunstamt' van Loos en Schönberg, laat duidelijk de grote hekel zien die hij had aan regeltjes en plichten, aan dogma's ook en onderstreept nog eens de grote vrijheidsdrang van Schindler. (46)

Voor een overzicht van het werk van Schindler zie o.a. David Gebhard, 'R.M. Schindler, Architect, tentoonstellingscatalogus, Los Angeles 1967.

Gustav Schleicher

Gustav Schleicher is leerling van Loos geweest voor de oorlog. Mede dankzij zijn opgeschreven herinneringen aan zijn eerste ontmoeting met Loos en zijn aantekeningen van de lezingen die Loos gaf, is er wat meer bekend over de gang van zaken op de Adolf Loos-Bauschule.

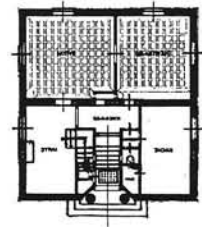
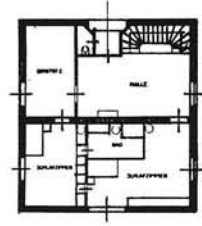
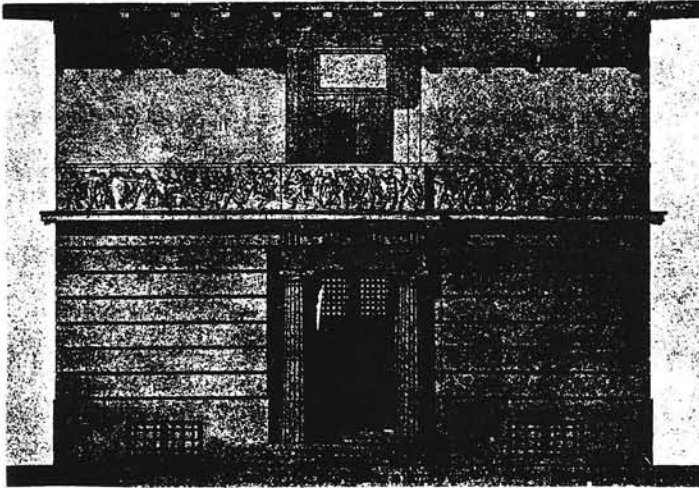
Hij werd geboren in Stuttgart in 1887, waar hij ook overleed in 1973. Ook hij moest in dienst toen de oorlog uitbrak. Drie jaar later lag hij in de loopgraven bij Verdun, België. Na afloop van de oorlog keerde hij terug naar Stuttgart, waar Loos hem op doorreis naar Parijs regelmatig bezocht. Schleicher behoorde in Stuttgart tot de kleine groep jonge, vooruitstrevende architecten die de beslissende stoot gaven tot het ontstaan van de Werkbund Siedlung 'Die Wohnung' (de Weissenhofsiedlung) in 1927. Loos wilde ook aan die tentoonstelling meedoen, maar om onduidelijke redenen mocht hij niet.

Toen Loos in 1924 naar Parijs vertrok ging Heinrich Kulka naar Stuttgart om aan de bouw van Siedlung mee te werken, waarbij hij ook Schleicher leerde kennen. Of zij ook samen gewerkt hebben is niet bekend.

Helmut Wagner von Freynsheim

Helmut Wagner von Freynsheim werd geboren in 1889 in Wenen en stierf in 1968 in Bregenz, Oostenrijk. Hij studeerde aan de Technische Hogescholen van Darmstadt en Wenen. Hij was een van de 3 leerlingen van Loos die voor het toelatingsexamen van de Bauschule slaagden. Bij het artikel 'Meine Bauschule' in Der Architekt van oktober 1913, waarin Loos de balans van het eerste schooljaar opmaakt, wordt van deze drie leerlingen (Engelmann, Ebert en Wagner v. F.) werk gepubliceerd. Het ontwerp van Wagner betreft een eensgezinswoning in klassicistische stijl met twee verdiepingen, gesitueerd in Hietzing, Wenen.

Het ontwerp heeft een eenvoudig programma. Beneden zien we keuken, eetkamer, salon, hal en voorkamer. Boven een grote en een kleine slaapkamer, een

H. Wagner von Freynsheim, ontwerp voor een villa

badkamer, een dienstkamer en een erg grote hal met een balkonnetje. Opvallend zijn de vele wendingen die je maakt, als je van buiten naar binnen en dan naar boven gaat.

Tot de oorlog bleef Wagner waarschijnlijk bij Loos. Na de oorlog vestigt hij zich als architect in Wenen. Op de Wiener Werkbundsiedlung bouwt hij twee huisjes die identiek zijn op de keuken/woonkeuken na. Subtiel is de manier waarop, op de slaapverdieping, door een plattegrondsverschuiving de gang zeer klein kan blijven.

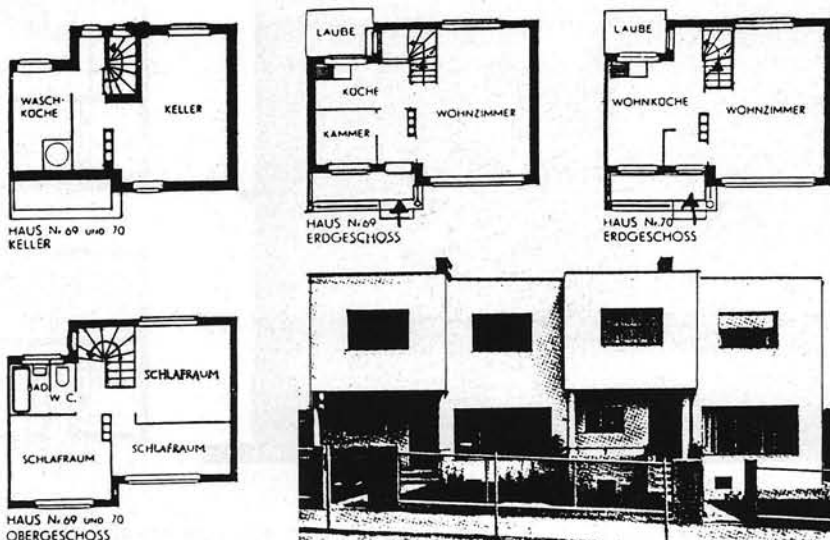
Uit de dertiger jaren zijn verder nog een aantal gebouwen van Wagner bekend in Kitzbühel. Achleitner omschrijft ze als 'Variationen zum Thema Haus Khuner (am Kreuzberg bei Payerbach von Adolf Loos erbaut)'. (47) Voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog emigreerde Wagner von Freynsheim naar Los Angeles. Jaren later keerde hij terug naar Oostenrijk.

Volgens de heer Mauer, eigenaar van het pension 'Fyra Vindar', een van Wagner's scheppingen in Kitzbühel, heeft Wagner von Freynsheim na zijn actieve loopbaan nog tot zijn dood gewoond in het dorp Bezau, gelegen in het uiterste puntje van Oostenrijk op 25 kilometer afstand van Bregenz, de stad aan de Bodensee.

De huizen in Kitzbühel

Kitzbühel, sinds 1271 een stad, had rond 1900 slechts 1334 inwoners. In 1971 waren dat er 7995. Deze groei is voor het grootste deel een gevolg geweest van het na 1945 opkomende ski-toerisme. Ook voor de Tweede Wereldoorlog echter, was er al sprake van uitbreidingen buiten de dichtbebouwde middeleeuwse stadskern. De 'Tiroler Stil', een soort toeristische behangarchitectuur, vol gestileerde elementen van de regionale bouwwijze, beheerste toen nog niet het bouwen.

Helmut Wagner von Freynsheim behoorde bij de architecten die probeerden om, met respect voor de lokale bouwkultuur, moderne, stadse woonprogramma's te realiseren. Hij hield zich bezig met de verhouding tussen het landschap, de natuur en de manier van leven en wonen van mensen uit de stad, zoals ook Loos deed bij het Landhaus Paul Khuner. Hierop slaat Achleitner's omschrijving van Wagner's huizen.

H. Wagner von Freynsheim, twee huizen op de Wiener Werkbundsiedlung, 1931

In 1913 schrijft Loos een artikel, getiteld 'Regeln für den, der in den Bergen baut'. Hierin zegt hij:

'Baue nicht malerisch. Überlasse solche Wirkung den Mauern den Bergen und der Sonne. Der Mensch, der sich malerisch kleidet, ist nicht malerisch, sondern ein Hanswurst. Der Bauer kleidet sich nicht malerisch. Aber er ist es!'

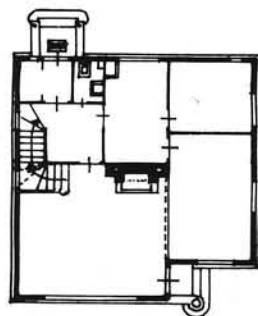
Het imiteren van die pittoreske bouwsels is net zo belachelijk als de Weense advocaat die, pratend met boeren, opeens een heel plat dialect gaat spreken. Niet imiteren dus, maar wel analyseren.

'Achte auf die Formen, in denen der Bauer baut (...) Suche den Grund der Form auf.(...) Denke nicht an das Dach, sondern an Regen und Schnee. So denke der Bauer und baut daher in den Bergen das flachste Dach, das nach seinem technischen Wissen möglich ist. In den Bergen darf der Schnee nicht abrutschen, wann er will, sondern wann der Bauer will. Der Bauer muss daher ohne Lebensgefahr das Dach besteigen können, um den Schnee wegzuschaffen!'

Ook in nieuwbouw moeten dit soort problemen dus opgelost worden. Hierbij geldt: 'Fürchte nicht, unmodern gescholten zu werden. Veränderungen der alten Bauweise sind nur dann erlaubt, wenn sie eine Verbesserung bedeuten, sonst aber bleibe beim Alten'. (48)

Loos past zijn regels zelf toe bij het Landhaus Khuner. Het huis oogt vertrouwd, ziet er niet erg modern uit. Toch is het ook zeker geen imitatie. Elementen als de getrapte verlopende dakoverstekken, de grote raamopeningen en het platte dakteras laten dit duidelijk zien.

Wagner von Freynsheim paste deze regels ook toe bij zijn werk in Kitzbühel. Van buiten voegen ze zich met hun veelal houten gevels en bijna-platte, ver overstekende daken in de lokale traditie. Binnen vertonen ze het programma van een stadswoning. Vaak wordt een soort Raumplan toegepast met ruimten op verschillende nivo's en met verschillende hoogten, zodat de ruimte tot letterlijk in het puntje van de nok optimaal benut wordt. Stuk voor stuk zien de woningen en het

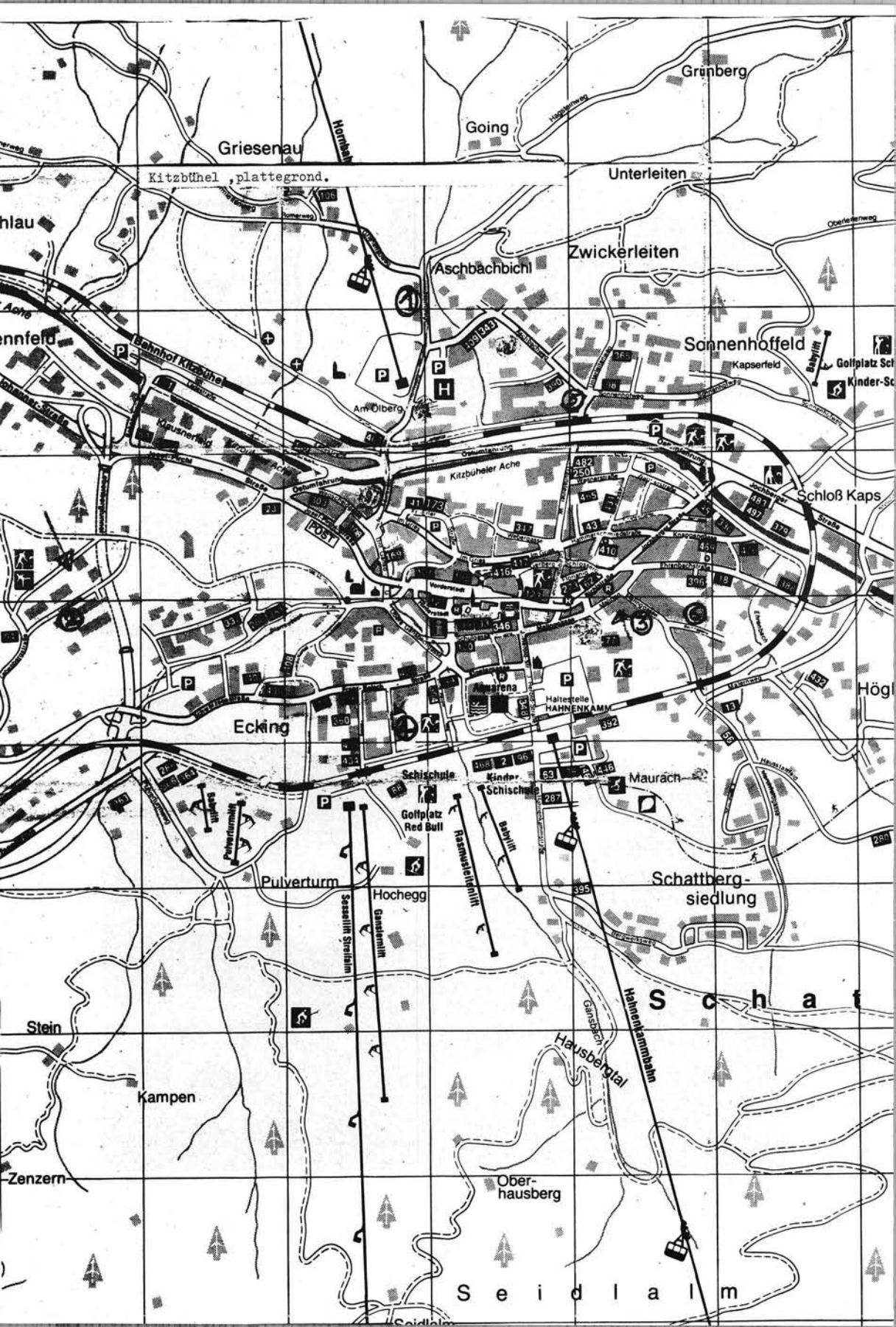
H. Wagner von Freynsheim, Haus Amfaldern, Kitzbühel, 1931-1932

appartementengebouw er vijftig jaar na hun ontstaan nog erg goed uit. Wagner heeft zich dan ook nooit gewaagd aan experimentele nieuwe bouwwijzen, alles is in ouderwets-degelijke stijl opgetrokken.

H. Wagner von Freynsheim, appartementengebouw Fritzi Hoffmann, Kitzbühel, 1936

Griesenau

Going

Grünberg

Kitzbühel, plattgrönd.

Unterleiten

hlau

Zwickerleiten

nnfeld

Aschbächbichl

Sonnenhoffeld

nnfeld

Bahnhof Kitzbühel

Am Ölberg

Kasperfeld

Golfplatz Sch

Kinder-S

Kitzbüheler Achs

Schloß Kaps

Ecking

Hög

Schischtle

Mauräch

Pulverturm

Hochegg

Schattberg-siedlung

Stein

Kampen

Schatt

Zenzern

Oberhausberg

Seidlalm

Seidlalm

Betekenis van de nummers op de kaart:

1. Haus Frank, Hornweg 27 - 1934
2. Haus Glentor, Lebenbergweg 4 - 1934-1935
3. Haus Theresienhütte, Malinggasse 20 - 1932
4. Haus Amfaldern, Reischfeld 1 - 1931-1932
5. Appartementen Fritzi Hoffmann, Aschbachweg 1, 1936
6. Pension Fyra Vindar, Bachingstrasse 5 - 1933.

Dit laatste huis behoort toe aan dhr. Mauer, die er een groot appartementenhuis aan heeft laten bouwen. Het huis, oorspronkelijk geen pension, is opgedeeld in appartementen en daardoor ingrijpend gewijzigd.

H. Wagner von Freynsheim, Pension Fyra Vindar, Kitzbühel, 1933, oorspronkelijke toestand

Rudolf Wels

Rudolf Wels werd geboren in Osek u Rokycan in het huidige Tsjechoslowakije. Tijdens zijn studie in Wenen aan de Kunstakademie kwam hij in aanraking met Adolf Loos en werd hij één van diens eerste leerlingen.

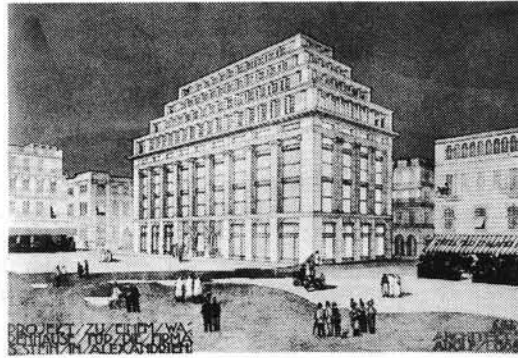
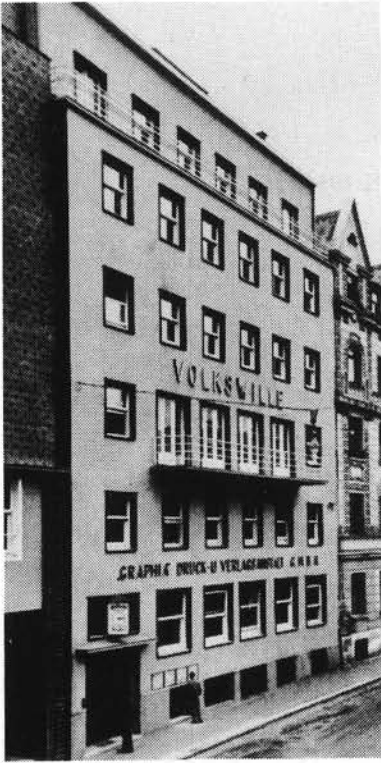
Wels is vooral bekend door de aquareltekening die hij in 1912 maakte van het ontwerp voor een warenhuis in Alexandrië voor de firma S. Stein. Dit ontwerp waaraan ook Neutra nog een paar weken heeft gewerkt is nooit uitgevoerd, maar Loos moet er erg tevreden mee geweest zijn.

Jarenlang hing het origineel ingelijst aan de wand in zijn woonkamer. Ook publiceerde hij de tekening bij het artikel 'Mein Bauschule' in 1913, als enig werkstuk van de leerlingen die niet het toelatingsexamen gehaald hadden.

Wels studeerde af aan de Kunstakademie bij Friedrich Ohmann en vestigde zich na de Eerste Wereldoorlog als architect in Karlovy Vary (Karlsbad).

Na 1938 is er niets meer bekend over Wels, maar tot die tijd realiseerde hij in Praag en Karlovy Vary een aantal woongebouwen, kuurbadhuizen en bedrijfsgebouwen. Eén daarvan is het gebouw voor de 'Graphia Druck- und Verlagsanstalt' in Karlovy Vary in 1931.

In Praag bouwde hij, in samenwerking met de constructeur Guido Lagus, huurhuizen op de Dobrovského 15 (1935) en op de Baranově 4 (1937-1938). Ook maakten zij het interieur van het huidige Semafor-theater op Václavské náměstí 28 in 1934.

A. Loos, projekt voor een warenhuis in Alexandrië, 1910

R. Wels, Graphia Druck-und Verlagsanstalt, Karlovy Vary, 1931

Overigen

Naast de eerder genoemde leerlingen is nog bekend dat Alfred Grünwald, een dichter, Paul Bading (gesneuveld in de Eerste Wereldoorlog) en de architecten Glass en Arbesser deel uitmaakten van de schare leerlingen van Loos vóór de Eerste Wereldoorlog.

Er zijn zeker nog meer leerlingen geweest, getuige de verklaringen van verscheidene leerlingen. Zij zijn echter onbekend gebleven.

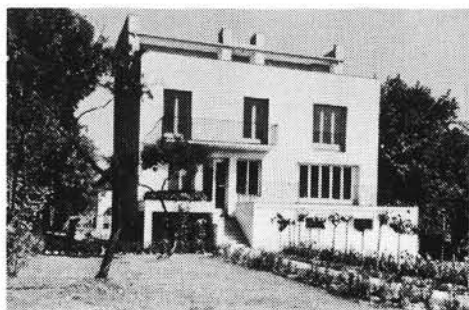
Jacques Groag

Jacques Groag (Olomouc 1892 - Wenen 1961) is als leerling van Loos moeilijk te plaatsen. Het is namelijk onduidelijk, of hij leerling van Loos werd door bezoek aan de Bauschule vóór de oorlog, of pas na de oorlog, door bij Loos op het bureau te werken. Aangezien Loos bij de bouw van het Haus Moller in Wenen in 1928 Jacques Groag als projektarchitect zeer veel vrijheid van handelen gaf, moest hij in ieder geval al eerder op een of andere wijze van diens kwaliteiten overtuigd geraakt zijn.

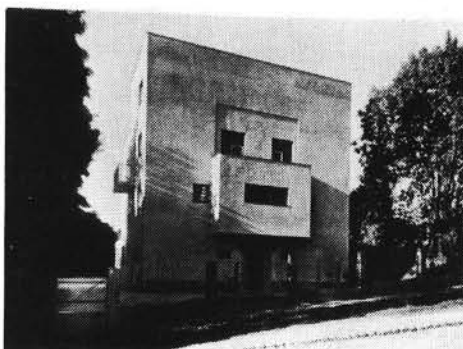
Groag bezocht in Olomouc het Deutsche Realgymnasium en deed daar in 1909 eindexamen. Hierna ging hij naar Wenen. hij begon daar zijn studie aan de Technische Hogeschool, die onderbroken werd door de Eerste Wereldoorlog. In 1919 pas haalde hij zijn ingenieursdiploma.

Tot 1925 is het onbekend, wat Groag deed. Šlapeta acht het zeer waarschijnlijk, dat Groag in die jaren ervaring heeft opgedaan in het ontwerpen en bouwen bij meerdere vooraanstaande Weense architectenburo's. Ook kan hij enige tijd op het buro van Loos gewerkt hebben. (49)

Uit 1925 is een prijsvraagontwerp bekend voor een Konzerthaus in Olomouc, waarbij Groag de derde prijs veroverde. Van 1926 tot 1928 werkt hij aan projekten van anderen. Eerst heeft hij de bouwtechnische leiding bij het totstandkomen van het Palais Stonborough-Wittgenstein van architecten Paul Engelmann en Ludwig Wittgenstein. Daarna geeft Loos hem de projektleiding bij de uitvoering van Haus Moller in Wenen. Loos maakt in Parijs de tekeningen en houdt per brief contact met Groag in Wenen. Van het honorarium kreeg Groag 35%, waaruit al blijkt dat zijn aandeel in het geheel niet gering is geweest. Šlapeta wijst erop dat de achtergevel van Moller in zijn proporties en detaillering nogal afwijkt van de voorgevel en vermoedt hier de inbreng van Groag. Dit lijkt bevestigd te worden door het feit dat bijvoorbeeld de smalle hoge ramen, getweeën of gedrieën in een gevelopening geplaatst, in Groag's eigen werk ook vaak voorkomen (bijv. woonhuis dr. Steiner, Wenen 1928, Seidler, Olomouc 1935).

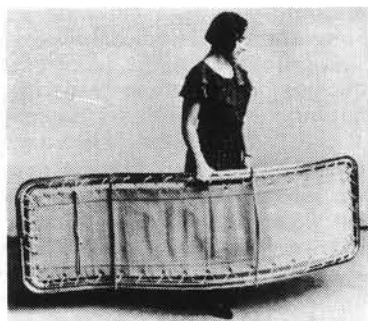
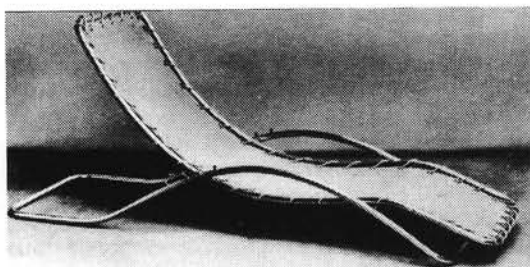

A. Loos, Haus Moller, Wenen, 1928

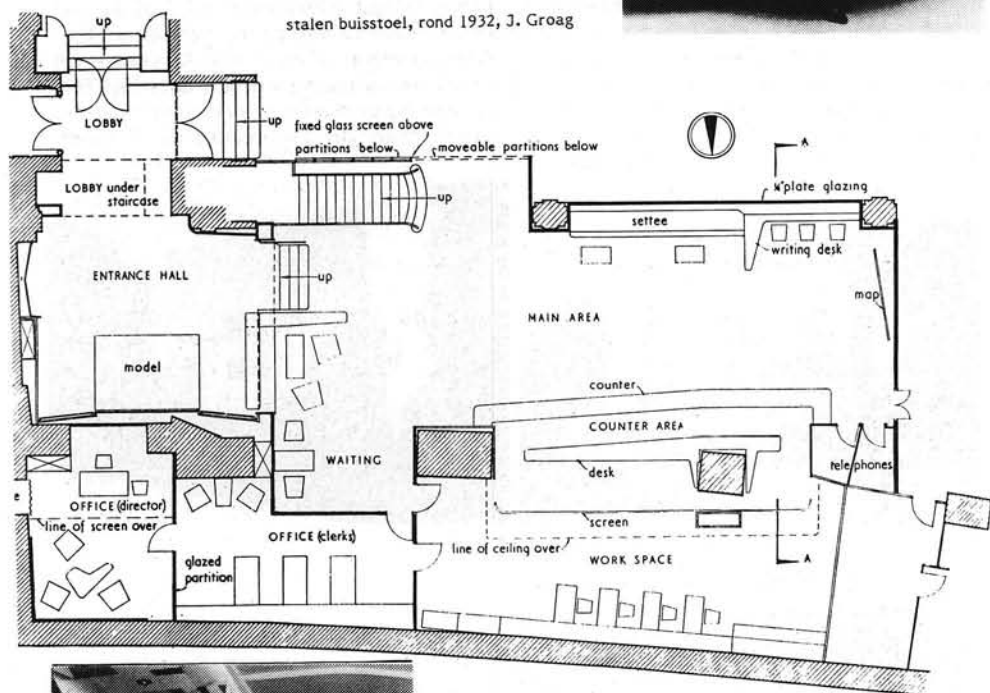

J. Groag, Haus dr. Steiner, Wenen, 1928

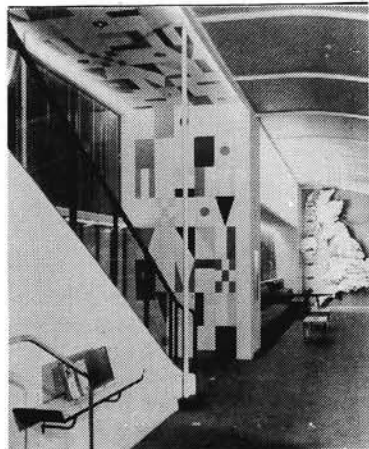
De eigen produktie van de veelzijdige Groag omvat meubels, woninginrichtingen, verbouwingen, woonhuizen, tuinen, flats en ook een tankstation. N. Pevsner schrijft: 'He was as skilful at architecture as at the design of furnishings. He was also uncommonly sensitive in the laying out of gardens'. (50) Daarnaast was hij ook nog schilder. Zijn schilderwerk werd door Oskar Kokoschka, die hij waarschijnlijk via Loos had leren kennen en met wie hij jarenlang bevriend was, zeer gewaardeerd.

stalen buisstoel, rond 1932, J. Groag

Information Centre, London, 1951

tafel, 1951

In de eerste jaren na de bouw van Moller houdt Groag zich voornamelijk bezig met het ontwerpen van woninginrichtingen en meubels voor de gegoede Weense burgerij. Vooral zijn interieur voor het zomerhuisje van de toneelspeelster Liane Haid bezorgt hem flinke populariteit, wat dit betreft. In diezelfde tijd doet hij, net als Paul Engelmann, mee aan de prijsvraag in Opava voor een park met zwembad (1929). Hij behaalt de derde prijs.

In de periode tot 1938, toen de 'Anschluss' van Oostenrijk bij Hitler's Duitsland een feit werd en Groag via Praag naar Engeland vluchtte, ontwierp en bouwde Groag een respectabel aantal woningen in verschillende plaatsen.

Er is een verbazingwekkend grote variatie te ontdekken in deze ontwerpen. Het oeuvre gaat van zeer functioneel opgezette kleine woningen met optimale oppervlaktebenutting, via zijn huisjes op de Wiener Werkbundsiedlung in 1931, tot een uitgestrekte bungalow, waarin gebroken wordt - à la Scharoun - met de rechthoekig opgezette plattegrond en er een grillig gevormde plattegrond ontstaat. Weer twee jaar later maakt Groag in Olomouc een villa (Seidler, 1935) met een soort Raumplan, die weer in een rechthoekige hoofdvorm geordend is.

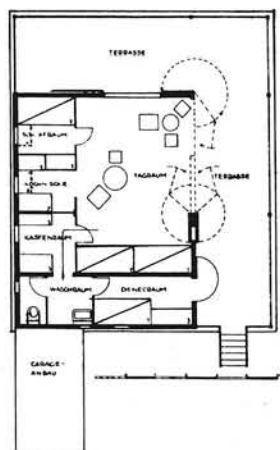
Na zijn vlucht werkt Groag nog jarenlang in Engeland, tot hij in 1961 vrij plotseling overlijdt, tijdens een bezoek aan Wenen. Uit Groag's Engelse tijd zijn geen gebouwen bekend. Hij werkte meer aan (kantoor-) meubilair en tentoonstellingen, zoals het Information Centre van het Festival of Britain op Piccadilly Circus in London, 1951.

In het algemeen was het een niet erg succesvolle periode voor Groag. Of zoals Pevsner het stelt:

'After the war not enough use was made of his talents.(...) Architectural practice is a tougher job in England than in Austria, and Jacques Groag was too gentle, perhaps also too exacting, to make a success of it'. (51)

J. Groag, weekendhuis dr. P., bij Wenen, 1931

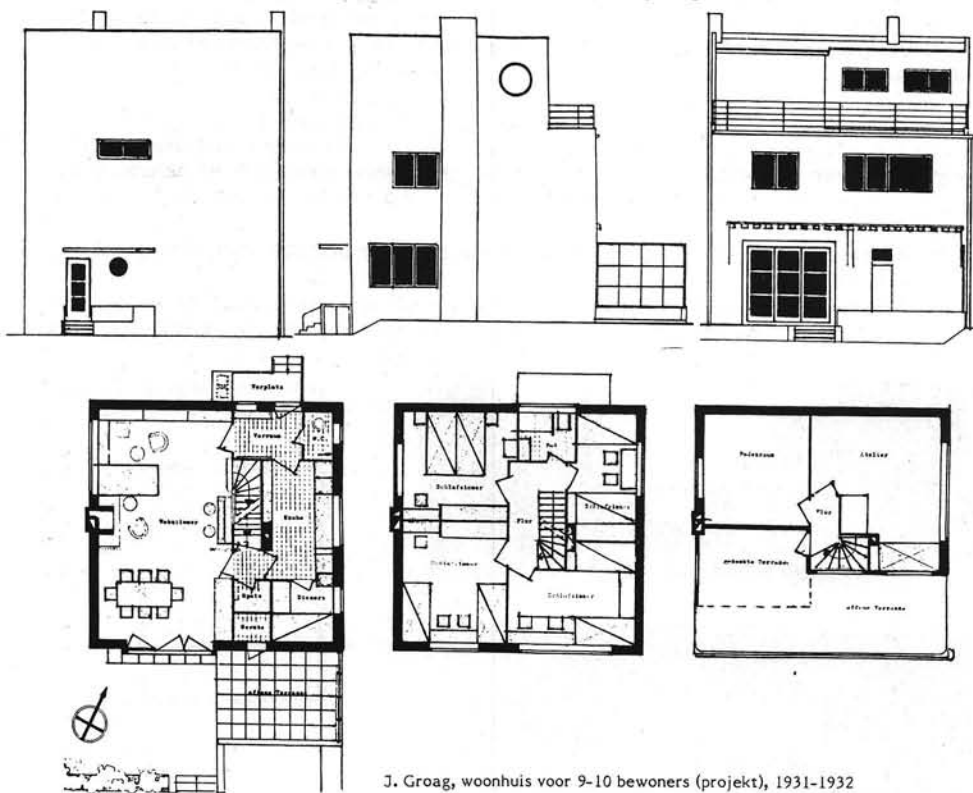
Werk van Groag

Woonhuis met artsenpraktijk voor dr. Steiner, Perchtoldsdorf bij Wenen, gebouwd voor 1928

Een huis met op de begane grond de praktijkruimten en daarboven een tweekamerwoning voor de arts en zijn vrouw. Een garage bevindt zich op keldernivo.

Weekendhuis dr. P., bij Wenen 1931

Dit houten vakantiehuisje is zeer economisch ingedeeld. Aangezien het huisje slechts een oppervlak van 6 x 7,5 meter heeft, is de entree weggelaten. Je komt meteen binnen in de grote woonruimte (4 x 6). De langste wand van deze ruimte kan in zijn geheel weggeklapt worden, zodat de woonruimte uitgebreid kan worden met het overdekte terras dat zich aan twee zijden langs de woonkamer bevindt. Tegen een andere wand staan twee bedden en de laatste wand van de woonruimte ontsluit de overige ruimten in het huisje, te weten slaapkamer, kooknis en kastenruimte, waaraan wasruimte en WC geschakeld zijn. Er is een apart kamertje met bed voor een bediende en naast het huisje staat een garage.

J. Groag, woonhuis voor 9-10 bewoners (projekt), 1931-1932

Woonhuis voor 9 tot 10 bewoners (projekt) 1931-1932

Een niet uitgevoerd plan. Groag heeft ook hier inventief met de ruimte gewoerd. Er zijn drie lagen van ongeveer 8 x 8 vierkante meter. Beneden een woon-eetkamer, een keuken met een slaapkamer voor een bediende eraan, een entreehal met gekoppeld daaraan de WC en verder een provisiekast en de trappen naar boven en naar de kelder. De trappenpartij ligt in het midden waardoor je een rondje door het huis kunt lopen, wat een ruimtelijke indruk versterkt. Op de eerste verdieping is precies plaats voor vier tweepersoons slaapkamers en een badkamer met toilet. Op de tweede verdieping tenslotte vinden we een ruime bergzolder, een atelier met een slaapnis en een open en een overdekt dakterras. Ook beneden

is nog een terras, op het zuiden gelegen, terwijl een glasscherm de oostenwind tegenhoudt. Voor de voordeur is er een klein bordesje met een gemetselde bloembak en een hekje om tegen te leunen. Een luifel biedt beschutting tegen regen.

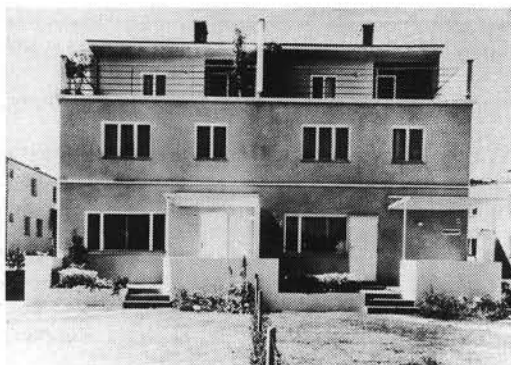
Twee huizen voor de Wiener Werkbundsiedlung, Wenen-Lainz 1931-1932

Hetzelfde woonprogramma als in het vorige project, alleen nu bestemd voor een familie. De twee woningen vormen variaties op een thema. De één heeft een ingang aan de zijkant, de andere aan de voorkant. De één heeft de WC in de kelder, de ander bij de voordeur. In de ene woning zijn er drie slaapkamertjes, terwijl de ander een grote en een kleine slaapkamer heeft.

Ook bij dit plan vinden we het voordeursetje (bordes, luifel, rond WC-raampje) van het vorige project. Wat de twee treetjes hoogteverschil op de begane grond opleveren, is niet helemaal duidelijk. Mini-Raumplan?

J. Groag, twee huizen op de Wiener Werkbundsiedlung, 1931

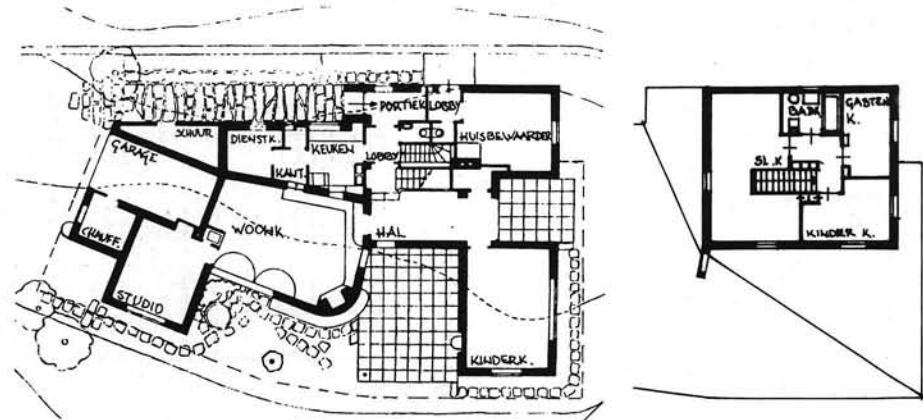

J. Groag, twee huizen op de Wiener Werkbundsiedlung, 1931

Zomerhuis voor dr.ing. E. in Ostravice 1933-1934

Het experiment met een wat vrijere vorm, dat Groag voorzichtig begon in 1932-1933 bij de Villa Bries in Olomouc (Wellnerova 21), zet hij hier door in een expressief bungalow-ontwerp. Het huis staat in de Moravische Beskiden, een gebergte vlakbij de Poolse grens. Gelegen op ongeveer een uur reizen van de industriestad Ostrava, tegen de zuidhelling van de Lysa Hora, deed het huis dienst als weekendhuis, maar werd ook voor langere perioden gebruikt, 's zomers en 's winters. Het huis opent zich naar het zuiden via een overdekt terras, dat binnen de periferie van de woning ligt, grenzend aan de woonkamer. Op het oosten is nog zo'n terras, met uitzicht op de speelplaats en op het zwembad, beide iets lager op de heuvel geplaatst.

De plaats van het huis is gekozen omdat zij privacy waarborgt zonder afgelegen te zijn, terwijl het huis zelf op deze plaats een minimale inbreuk op de natuurlijke schoonheid van het landschap betekent. Zoveel mogelijk uitzicht en daglicht waren

J. Groag, zomerhuis voor dr.ing. E. Ostravice, 1934

J. Groag, zomerhuis voor dr.ing. E., Ostravice, 1934

ontwerpeisen, evenals lage bouwkosten. Dit laatste werd bereikt door gebruik van plaatselijk verkrijgbare bouwmaterialen en door het feit dat het plan, de hoogtelijnen volgend, slechts zeer weinig graafwerk vereiste. Zodoende kom je 'hoog' binnen en daal je twee keer een paar treden op weg naar de woonkamer, waarbij de ruimten steeds iets hoger worden, doordat het plafond op één hoogte blijft. Op de begane grond vinden we naast entree, hal en woonkamer, ook nog een garage met chauffeurskamer, een studeerkamer, kantoor, keuken, bediendekamer, kinderkamer, toilet, trap en een eenkamerwoning voor een huisbewaarder.

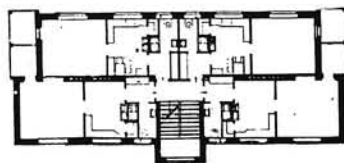
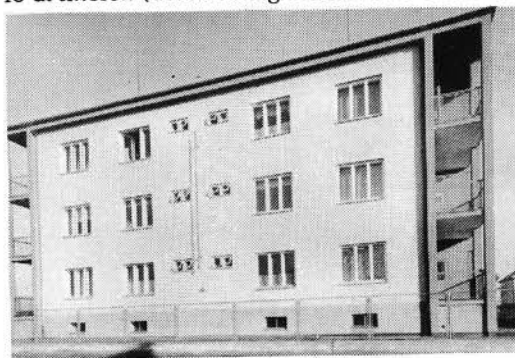
De veel kleinere bovenverdieping wordt bereikt via een open trap grenzend aan de hal en herbergt slaapkamers voor de ouders, voor de kinderen, voor een gast en een badkamer.

Door de typische plaatsing van de haard en door de schakeling van de ruimten, ontstaan er in de woonkamer twee plekken, één met een optimaal uitzicht naar zuid en oost en één met juist een sterke gerichtheid naar binnen. Ze zijn van elkaar 'gescheiden' door een diagonale looplijn van hal naar studio. Ook de tuin en alle meubels, tapijten en lichtarmaturen zijn door Groag ontworpen.

Flatgebouwen in Ostrava, bouwjaar onbekend

Gebouwd voor de arbeiders van een chemische fabriek in een voorstad van Ostrava, heeft iedere verdieping vier symmetrisch geordende woningen, bedoeld voor alleenstaanden of kinderloze koppels. De woning bestaat uit een badkamer met WC, een woonkeuken en een ruime slaapkamer met overdekt balkon. De plaatsing van deze balkons geeft de flats hun kenmerkende uiterlijk.

Ostrava is trouwens de plaats waarmee Adolf Loos, als toppunt van provinciale dorpsheid, de anti-metropolitaine bouwwijze in Wenen spottend vergelijkt in enkele artikelen ('fünfstockiges Mährisch-Ostrau').

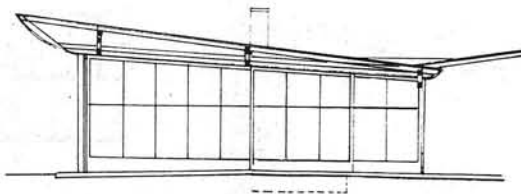
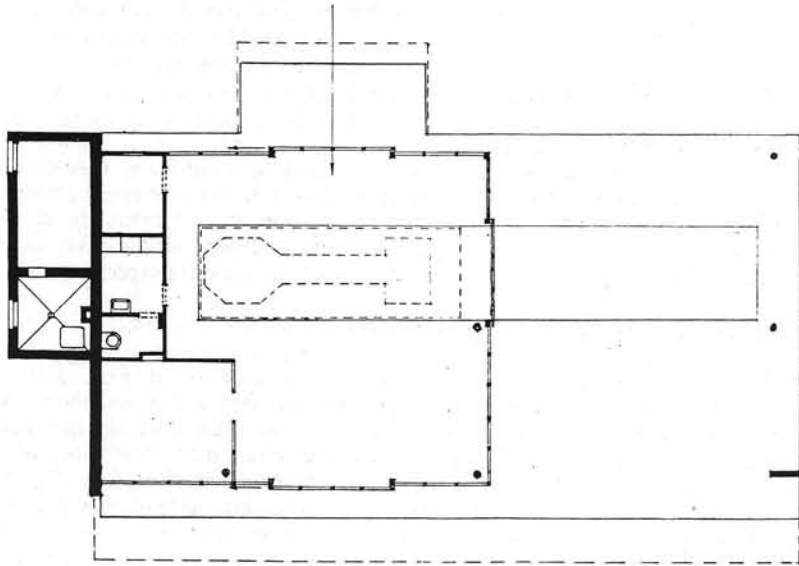
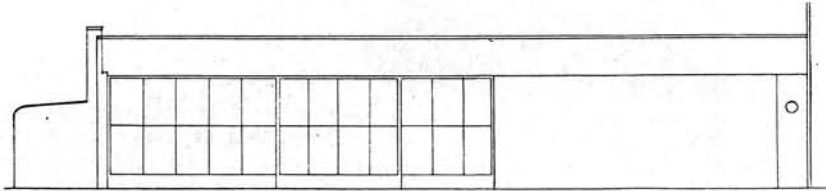

J. Groag, flatgebouw, Ostrava, bouwjaar onbekend

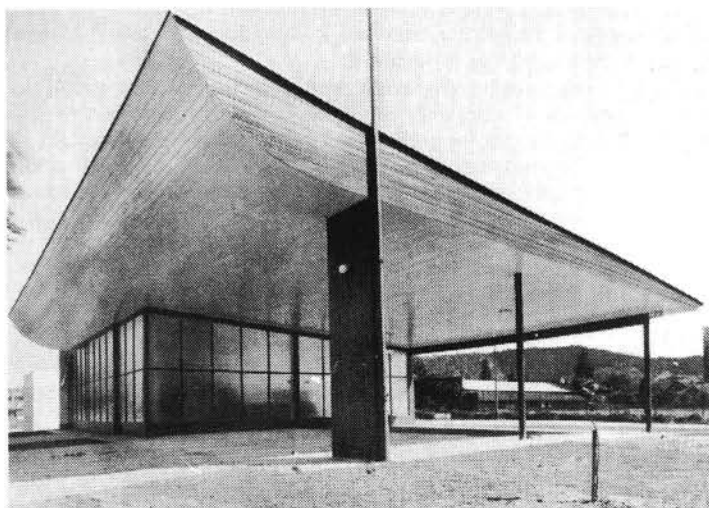
Garage met tankstation Brno (Brünn), bouwjaar onbekend

Een pompstation in Brno met een opvallend gevormd houten dak, als een uitnodigend gebaar naar de naderende automobilist vormgegeven. In het glazen gebouwtje bevindt zich een testbank voor auto's en worden reparaties verricht. De kolomstructuur verkrijgt zijn stabiliteit door de achtermuur met aanbouw, waarin zich de verwarmingsinstallatie bevindt.

Opvallend is de verschillende detaillering van de drie spantkonstrukties die samen het dak boven de overdekte buitenruimte dragen.

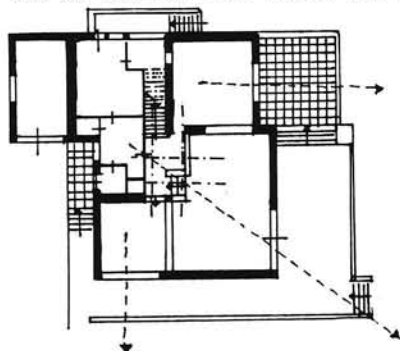
J. Groag, pompstation, Brno, bouwjaar onbekend

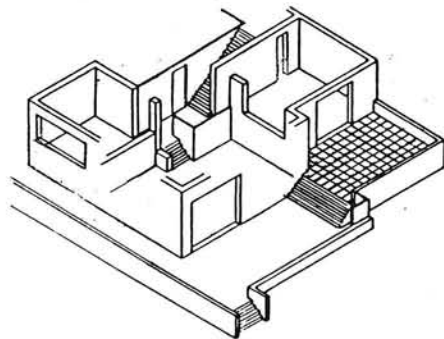
J. Groag, pompstation, Brno, bouwjaar onbekend

Haus Seidler, dr. B. Václavkagasse 2 Olomouc 1935

In Haus Seidler bestaat de woonverdieping uit drie kamers die open met elkaar verbonden zijn en op verschillende nivo's liggen. Ze hebben elk een andere oriëntatie op de buitenruimte. Het huis wordt betreden via een tuinpad en een overdekte buitenruimte. Door de entreehal, kom je binnen op een verhoogd liggend bordesje. Vanaf hier kun je rechtsaf twee treetjes op naar de kleine salon. Deze ligt hoog ten opzichte van de grote salon. Via een raam kijk je uit op de tuin met het pad naar de voordeur. Het bordes steekt een klein eindje de hoge ruimte in, waardoor vandaar uit ook de eetkamer ontsloten kan worden, die op bordesnivo aan de andere kant aan de grote kamer grenst. De eetkamer heeft deuren naar een terras en richt zich zodoende op een ander deel van de tuin. Het terras wordt overdekt door een pergola. De grote kamer tenslotte ligt een aantal treden lager dan het bordes, terwijl de plafondhoogte gelijk blijft. Er ontstaat een hogere ruimte. Door de twee asverschuivingen die op het bordes samenkomen, ontstaat er een diagonale ruimte-as vanaf het bordes via het grote raam in de tegenover liggende hoek van de woonhal naar buiten (zie schetsje). Op de diagonaal ligt buiten ook het

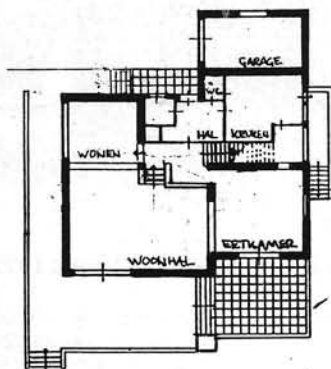
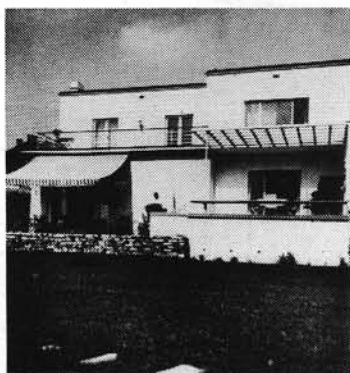

J. Groag, Haus Seidler, Olomouc, 1935

trapje van terras naar gazon. Haaks op deze ruimte-as wordt door de haard en een dichte hoek een soort materiaalal gevormd. Zodoende is de woonhal weer op een ander deel van de buitenruimte georiënteerd.

De trap naar de slaapverdieping komt ook op het bordes uit naast de toegang tot de eetkamer. Onder deze trap door wordt de keuken verbonden met de eetkamer. Halverwege de trap, tegen de buitenmuur, bevindt zich een bordes. Boven dit bordes voert een loopbrug met aan twee kanten glas van de oudersslaapkamer naar de badkamer. Deze ruimten hebben deuren naar de gang, zodat je door de slaapverdieping een rondje kunt lopen als je dat leuk vindt. Ook in dit huis blijkt weer de voorkeur van Groag voor binnenkomen op een iets verhoogd vloernivo, zoals eerder al in de Wiener Werkbundsiedlung-huisjes en het huis in Ostravice bleek en later in het Festival of Britain Information Centre.

J. Groag, Haus Seidler, Olomouc, 1935

Leerlingen na de Eerste Wereldoorlog

Otto Breuer

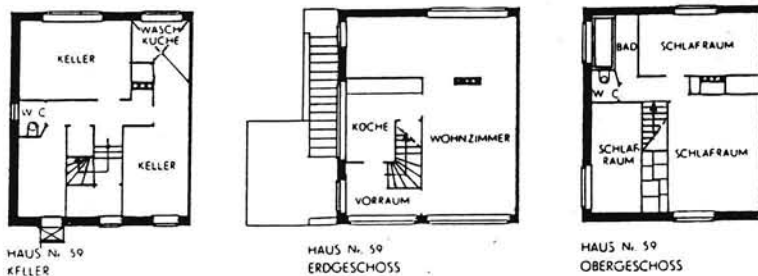
Otto Breuer is geboren in Wenen in 1897. Hij studeerde aan de T.H. in Wenen, waar hij in 1922 zijn diploma haalde. Als Adolf Loos in de herfst van 1919 zijn Bauschule weer opent, is Breuer, naast Norberg Krieger en Heinrich Kulka, een van de eersten die zich aanmelden. Elsie Altman noemt hem abusievelijk Adolf Breuer. Hlawatsch herinnert zich hem slechts als naam. Voordat hij bij de Loos-school kwam, had hij Loos al persoonlijk leren kennen, toen hij wilde proberen om Loos' geschriften uitgegeven te krijgen. Dat mislukte, voornamelijk door desinteresse van Loos zelf.

Later hield hij zich ook bezig met het manuscript van de 'Kindergarten Chats', het boek dat Louis Sullivan via Loos probeerde te laten drukken in Europa.

Volgens Elsie Altmann is Breuer naar California geëmigreerd, na een verblijf in Berlijn. Breuer is echter in 1938 gestorven in Purkersdorf bij Wenen, zodat het waarschijnlijk is dat Altmann zich niet alleen in Breuer's voornaam vergist heeft.

Het enige werk dat van Breuer bekend is, zijn twee huizen op de Wiener Werkbundsiedlung. Breuer mocht bouwen op de Siedlung omdat Franz Schuster die eerst uitgenodigd was, geen ontwerp instuurde.

Opvallend aan de woningen is het feit dat de trap naar de slaapverdieping begint in de hal en niet, zoals Loos voorstond, in de woonruimte.

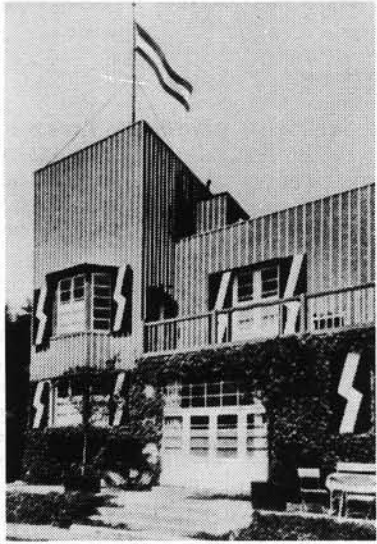
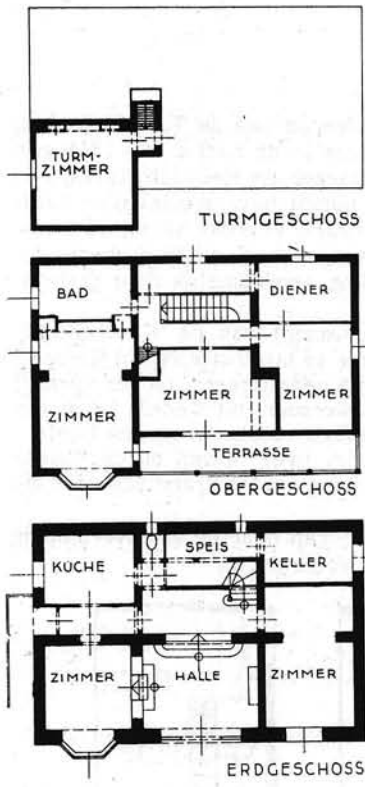
O. Breuer, huis op de Wiener Werkbundsiedlung, 1931

Leopold Fischer

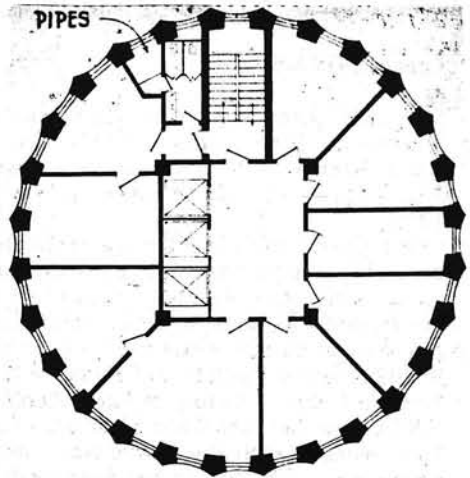
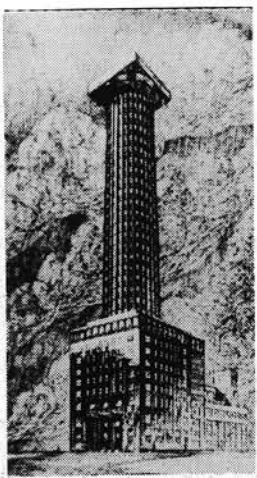
Leopold Fischer bezocht het Loos-seminar van 1920 tot 1922. Daarna bleef hij bij Loos op het bureau werken tot 1924. Toen vertrok Loos definitief naar Parijs en vestigde Fischer zich in Dessau (nu Oost-Duitsland). In Dessau werkte hij bij het Siedlungsverband Anhalt en bouwde hij de Siedlung ('tuinwijk') Dessau-Ziebigk in 1922.

Ook bij Loos heeft Fischer waarschijnlijk meegewerkt aan diens Siedlung-ontwerpen. Elsie Altmann beschrijft hoe zij samen met Loos, Fischer en Zlatko Neumann, op de avond voor de open dagen (3 en 4 april 1921), in het eerste gereedgekomen Siedlungshuis in Lains allemaal spullen uit Loos' eigen woning naar dat huis brachten, om het er een beetje bewoond uit te laten zien.

In 1922 werkte Fischer met Heinrich Kulka mee aan Loos' project voor de Chicago Tribune Column. Later, in 1924, Adolf Loos is dan al verhuisd naar Parijs, werkt Fischer aan het Landhaus Spanner. Loos had voor zijn vertrek de leiding van het bureau overgedragen aan Zlatko Neumann. Hij wikkeld de lopende zaken af. Fischer begeleidde de bouw van het Spanner-huis in Gumboldskirchen. Waarschijnlijk was

A. Loos, Landhaus Spanner, Gumboldskirchen, 1924

A. Loos, projekt voor de Chicago Tribune Column, 1922

er alleen contact per brief tussen Fischer en Loos en moest Fischer dus noodgedwongen zeer zelfstandig te werk gaan. Het is niet bekend wat zijn aandeel was in het ontwerp, zoals het uiteindelijk is uitgevoerd.

Hierna vertrok Fischer naar Dessau om Siedlungen te bouwen. Uit 1931 is een brief van Loos aan Fischer bewaard, waarin sprake is van een tentoonstelling in Berlijn over Loos, waarvan Fischer zich met de organisatie bezighield. Wegens geldgebrek kon deze expositie niet doorgaan.

Het is onbekend wat Fischer na 1931 gedaan heeft.

Adolf Loos en de Siedlungbeweging

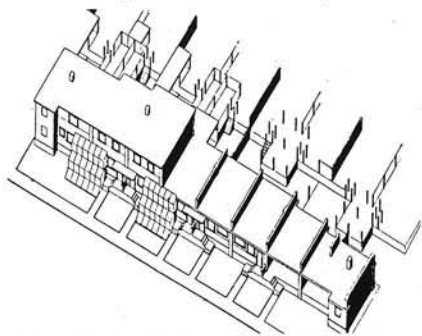
Na de verloren Eerste Wereldoorlog kwamen honderdduizenden vluchtelingen en gedemobiliseerde soldaten terug naar Wenen. Al voor de oorlog was circa een vijfde deel van de twee miljoen inwoners van Wenen dakloos of onderhuurder. Na de oorlog werd de woningnood nog groter door al die vluchtelingen. Hierbij kwam nog een hongersnood, veroorzaakt door een blokkade op levensmiddelen door de geallieerden, die tot midden 1919 duurde.

In dit klimaat ontstond de Weense Siedlungbeweging. Dakloze Weners namen illegaal stukken land aan de randen van de stad in bezit om daarop huizen te bouwen en akkers aan te leggen. De sociaal-democratische gemeenteraad legaliseerde de tuinstadbeweging en in april 1920 werd door de bemoeienis van Stadtrat Gustav Scheu zelfs een Siedlungsamt opgericht. Dit was gesticht om het gemeentebestuur, dat was gericht op de bouw van Siedlungen aan de stadsranden en grote volkswoningbouwcomplexen in de binnenstad, ten uitvoer te kunnen brengen.

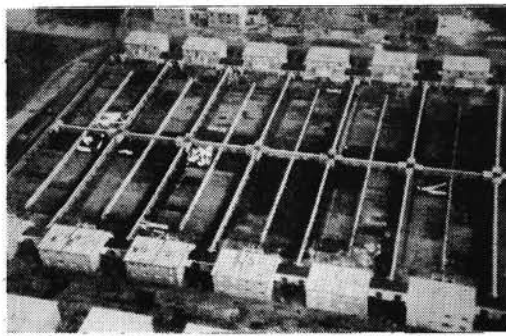
Loos werd aangestoken door het enthousiasme en het idealisme van de Siedler. Hij ontwierp zelf de bebouwingsplannen voor vijf Siedlungen in Wenen. De eerste, 'Friedenstadt' in Lainz, maakte hij als onbezoldigd architect van de Genossenschaft der Krieginvaliden.

De andere vier, Hirschstetten, Laaerberg, Glanzing en Heuberg, kwamen tot stand toen Loos van april 1921 tot juni 1924 chef-architect was bij het Siedlungsamt van de gemeente. Voor Lainz, Hirschberg en Heuberg heeft Loos ook woningen ontworpen, waarvan slechts een paar rijtjes gebouwd zijn, doordat er continu geldgebrek was en doordat het Siedlungsamt binnen de gemeente werd tegengewerkt. Deze tegenwerking en de marginalisering van de Siedlerbeweging door het gemeentebestuur waren belangrijke oorzaken voor de verhuizing van Loos naar Parijs in 1924.

Dat Loos zich flink in de Siedlerbeweging heeft verdiept blijkt ook uit meerder artikelen van zijn hand over de Siedlung. Het is interessant om Fischer's Siedlungontwerpen en woningontwerpen eens te vergelijken met de regels die Loos in die artikelen geeft voor Siedlungen.

A. Loos, Heuberg Siedlung, Wenen, 1920

L. Fischer, Siedlung in Dessau-Ziebigk, bouwjaar onbekend

De Siedlungen van Fischer

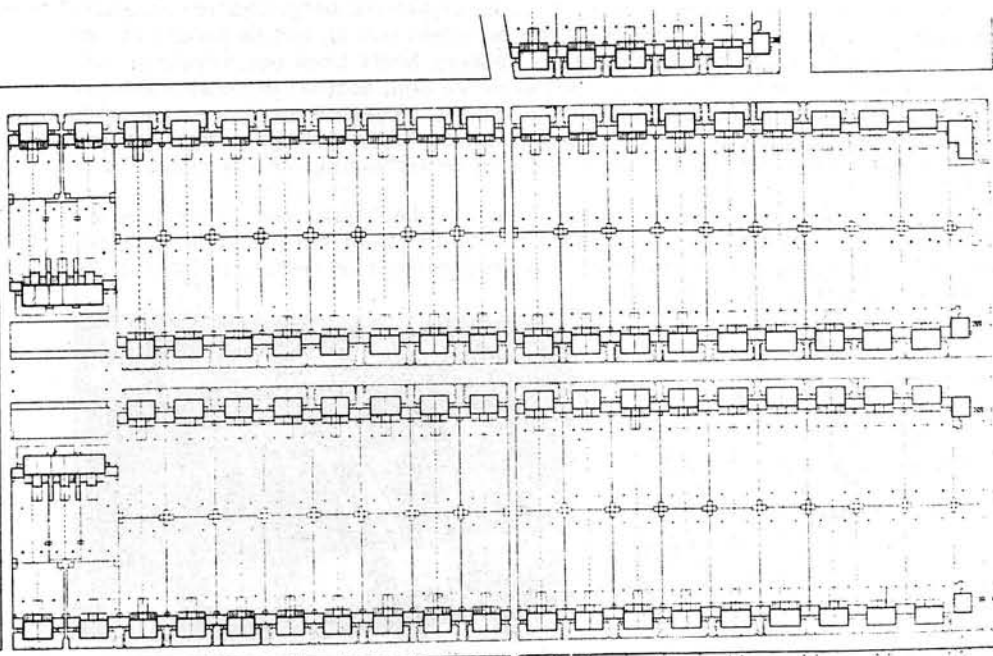
In het artikel 'Die Moderne Siedlung' geeft Adolf Loos niet alleen regels voor woningontwerp en gebruik in een Siedlung, maar vanzelfsprekend komt ook de tuin zelf aan de orde. De voorwaarden waaraan een goede Siedlung, wat de tuinen betreft, moet voldoen ontleent Loos voor een groot deel aan Leberecht Migge, 'der grosse gärtnerische Reformator', zoals hij hem noemt. Deze Leberecht Migge is verantwoordelijk voor de planning en uitvoering van de tuinen in Fischer's Siedlung in Dessau-Ziebigk. Het is daarom erg vreemd, dat de Siedlung op een aantal punten afwijkt van de voorwaarden die Loos noemt. Loos schrijft:

'Der Garten ist das Primäre, das Haus ist das Sekundäre. Der Garten wird natürlich der modernste Garten sein. Er muss möglichst klein sein, 200 Quadratmeter sind wohl das Äusserste, was ein Siedler bebauen kann'. (52)

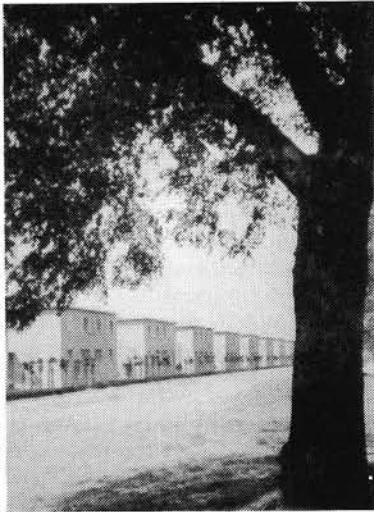
Hoe groter de tuin, hoe kleiner de kans dat de Siedler alles kan onderhouden en optimaal benutten. Daarom is een te grote tuin onmodern en oneconomisch. De tuinen in Dessau-Ziebigk echter zijn ongeveer 400 vierkante meter groot.

Loos schrijft dat 10 tot 14 oosten per jaar mogelijk moet zijn.

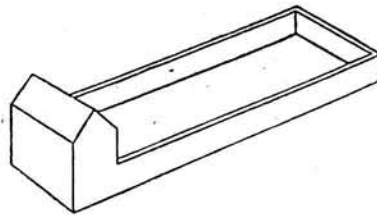
Bepalend hiervoor is alleen de faktor arbeid, want 'vom Klima und von der Erde, vom Terrain selbst, ist der Siedler nicht abhängig. Ein grosses Word des gärtnerischen Reformators Leberecht Migge in Bremen lautet: "Boden und Klima bereitet sich der Gärtner selbst". De grond moet door het doorploegen met nieuwe aarde en humus benutbaar gemaakt worden. Verder heeft een tuin vochtige warmte nodig. De tuinier kan die ook zelf 'maken', door een muur om zijn tuin te maken die de wind wegneemt, zodat het uitdrogingsproces vertraagd wordt.

L. Fischer, Dessau-Ziebigk

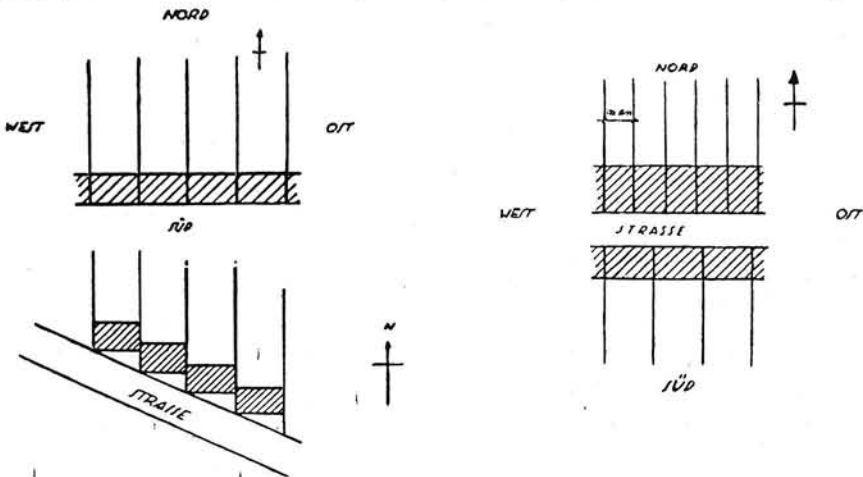
L. Fischer, Dessau-Ziebigk

Ook in Dessau staan er muren om de tuinen. Migge verlangt verder dat om 12 uur de zon schaduwloos de hele tuin kan beschijnen, voor een overal gelijke bezonning op de tijd dat de zon het hardst schijnt. De tuinen moeten dus Noord-Zuid gericht zijn, de huizen geven dan geen slagschaduw op de tuin. Als de straten niet precies Oost-West liggen moeten de tuinen met behulp van een zaagtandverkaveling toch Noord-Zuid gelegd worden.

In Dessau zijn de tuinen echter juist Oost-West gericht. Een ander Siedlungontwerp van Fischer, 2800 huizen in Bernburg, een plaats in de buurt van Dessau, vertoont echter weer een Noord-Zuid gerichtheid van de tuinen. Een verklaring voor de afwijkende oplossing in Dessau-Ziebigk heb ik niet gevonden.

Wat de woningen zelf betreft, kiest Loos voor de woonkeuken en niet voor de keuken. In de grote woonkeuken wordt geleeft en gekookt. De huisvrouw heeft zo een groot aandeel aan het huiselijk leven en de warmte van het koken komt, heel economisch, in de woonruimte. Groenten schoonmaken, afwassen, afdrogen, etcetera, gebeurt allemaal in een aparte speelkeuken, die aan de tuin moet grenzen,

zodat bij goed weer deze werkzaamheden ook op de veranda kunnen plaatsvinden. De woonkeuken heeft veel licht nodig en moet dus op het Zuiden liggen. Als dus de woning ten Noorden van de tuin gelegd wordt, komen speelkeuken en woonkeuken beide aan de achtergevel te liggen. Dit vereist brede kavels. Als de woning ten Zuiden van de tuin ligt kan de kavel smal blijven. De woonkeuken komt aan de straatzijde en de speelkeuken aan de tuinzijde.

In Dessau is geen sprake van verschillende kavels en van woningtypen die op deze manier verschillen.

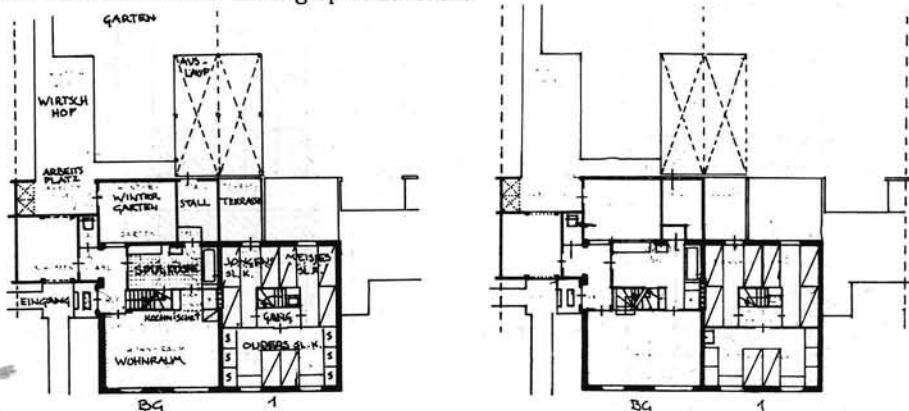
Wel zijn er twee typen ontwikkeld, maar deze verschillen op een andere manier. Een type is orthodox met een keuken afgescheiden van de woonkamer. Het andere type toont een moderne woonkeuken en een speelkeuken. In beide oplossingen is de plaats van de kooknis aan een nauwe doorgang nogal slecht gekozen.

Bij het woonkeukentype komt de trap van de slaapverdieping in de woonkamer uit, zoals Loos graag ziet. Je kunt dan de warmte in de woonruimte, vlak voor het slapen gaan, door boven de deuren open te zetten, laten opstijgen naar de verder niet verwarmde slaapkamers. Energie-zuinig.

In het andere type met de gewone keuken en woonkamer, zoals in Duitsland gebruikelijk was, komt de trap uit in de gang. Het bad staat in de keuken respectievelijk, speelkeuken en kan met een plaat worden afgedekt en als aanrecht gebruikt worden. Ook Loos stelt deze oplossing voor omdat hij een aparte badkamer te duur vindt. Wel is er op de bovengang een wastafel met warm en koud water. Op de slaapverdieping vinden we, konform de regels van Adolf Loos, een slaapkamer voor de ouders en twee aparte kamers voor de zonen en dochters, die allebei net drie bedden kunnen bergen. Zo wonen in een huis van krap 100 vierkante meter 8 mensen!

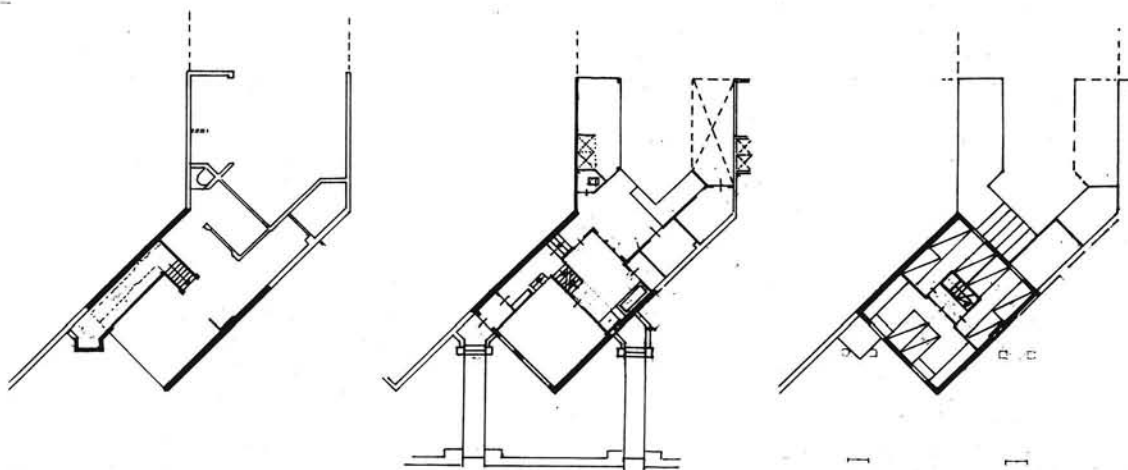
In de rijtjeshuizen die ook in Dessau-Ziebigk gebouwd zijn probeert Fischer het Raumplan-koncept van de stadsvilla's van Loos aan te passen aan de arbeiderswoningen van zijn Siedlung. Het huis betreed je via een trapje naar een verhoogd liggende gang. Een paar meter verder daal je dan weer eenzelfde aantal treetjes af om in de woonkamer te komen. Het voordeel van deze oplossing zit in het feit dat de kelder die onder de gang ligt niet zo diep ingegraven hoefde te worden. Er wordt op het graafwerk bespaard. Ten tweede kan de trap naar boven korter zijn, omdat het hoogteverschil kleiner is. Dit versterkt de relatie tussen de woon- en de slaapverdieping.

In het eengezinshuis, ook in Dessau-Ziebigk gerealiseerd, probeert Fischer een huis met een echt Raumplan te maken. Het gestoei met hoogteverschillen lijkt niet echt een betere woning op te leveren.

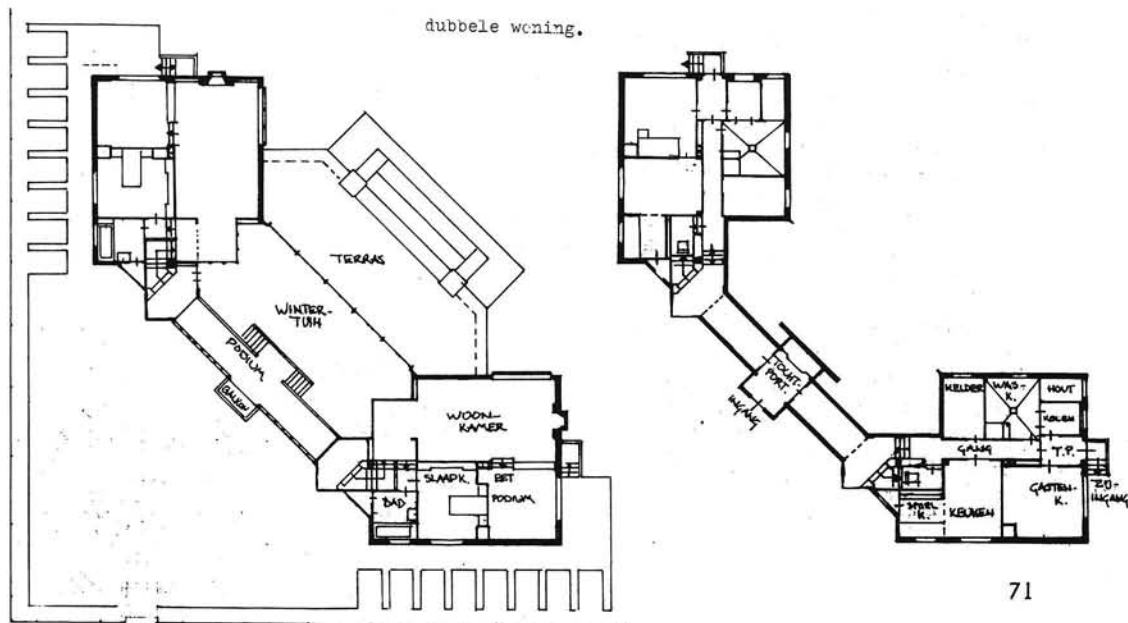

L. Fischer, Dessau-Ziebigk, rijtjeshuizen

Siedlung in Bernburg, woningen

dubbele woning.

BG

SOUTERRAIN

Het meest opvallend aan de huizen voor de Siedlung Bernburg is, dat de woningen ten opzichte van elkaar als zaagtanden geplaatst zijn hoewel dit voor de Noord-Zuid oriëntatie van de tuinen niet nodig is. Als voordelen worden genoemd de bredere tuinen die zo verkregen worden (?) en het beschut liggen van de Gartenhof voor de nieuwsgierige blikken van de burens en het ontbreken van een echte noordgevel. De plattegrond is praktisch gelijk aan die van de rijtjeshuizen in Ziebigk.

Ook in Bernburg ontwerpt Fischer een Raumplan-huis, maar ook hier levert dit aan ruimtelijkheid niet zo veel op. Bevreemding wekt de plaats van de gastenkamer naast het kolenhok, evenals de plaats van de slaapkamer op de woonverdieping. Ook de grote ingangspartij bij dit Doppelhaus is nogal overdreven. Of, zoals Hans Josef Zechlin zegt:

'... die höhere Freude bleiben doch Leopold Fischers ausgeführte Siedlungen'. (53)

Robert Hlawatsch

Robert Hlawatsch werd geboren in Wenen in 1899 en stierf in 1982 in Hamburg. Van 1920 tot 1923 bezocht hij de Loos-Schule. Hij is één van de leerlingen die Elsie Altmann in haar boekje noemt.

Zelf heeft Hlawatsch zijn herinneringen aan de Loos-seminars van 1920-1921 en 1921-1922 beschreven in Bauwelt (1981, nr. 42). Na zijn tijd bij Loos ging hij naar Hamburg. Werk van hem is niet bekend.

Wilhelm Kellner

Wilhelm Kellner, eerst leerling van Loos en daarna nog een tijdje diens medewerker op de Baukanzlei in de Beatrixgasse en in Parijs heeft zich na zijn Loos-tijd gevestigd in Berlijn als architect. Werk van hem is niet bekend.

Toen Loos net in Parijs was, liet hij als eerste Wilhelm Kellner overkomen uit Wenen, om in Parijs voor hem te tekenen. De kerstdagen van 1924 brachten zij samen door. Op een avond waren ze in St. Cloud, een voorstad van Parijs, geïnvieterd bij het Amerikaanse echtpaar Frankenthal. Loos werd in die tijd zeer veel uitgenodigd bij de grote groep vaak buitenlandse, rijke intellectuelen, die in Parijs de avant-garde in leven hield door opdrachten te verstrekken. Na dit bezoek wilde Loos naar de Moulin Rouge in Montmartre, toen nog de echte kunstenaarswijk. Hij wilde de beroemde Hoffmann-Girls zien dansen. Alle plaatsen waren echter bezet en het duurde tot drie 's nachts voor ze een plaatsje kregen.

Tijdens die kerstdagen schonk Loos Wilhelm Kellner ('... der wirklich ein braver und lieber Mensch ist!') Loos een setje pochetten. In december 1926 schrijft Kellner aan Loos een brief waarin staat dat hij afgestudeerd is en in Duitsland of misschien Amerika werk zoekt. Uit de brief blijkt ook zijn grote verering van Loos:

'Auf die Taschentücher die Sie mir damals geschenkt, bin ich sehr stolz, trage sie selten, und verrate nur ganz besonders guten Freunden ihre Herkunft. Ich wünsche Ihnen zum heurigen Feste nur alles erdenklich Gute. Möge das nächste Jahr endlich die Erfüllung Ihrer Wünsche bringen'. (54)

Norbert Krieger

Krieger bezocht sinds 1919 regelmatig de Loos-seminars. Hij was meubelmaker. Dit vak had hij geleerd bij de Weense firma Ludwig Deyer & Sohn, die veel voor Loos werkte. Waarschijnlijk kwam hij via dit werk bij Loos op school terecht en misschien werkte hij ook op het buro van Loos.

Loos haalde hem eind 1924 naar Parijs. Of hij Wilhelm Kellner opvolgde als

assistent van Loos, of dat zij samen voor hem werkten, is onbekend. Hoe lang Krieger in Parijs bleef, weten we ook niet.

Zijn naam duikt weer op in 1930 als Adolf Loos Parijs verlaten heeft en voornamelijk in Tsjechoslowakije woont en werkt. Bij vier projecten in Plzeň (Pilsen) vanaf de herfst van 1930 is Krieger de assistent van Loos. In 1930-1931 bij de woning voor Willy Kraus, in 1931 bij de spreekkamer voor dr. Teichner, waaraan ook Kurt Unger werkte. In 1931-1932 tenslotte werkte Krieger mee aan de woonkamer voor Frau Olly Naschauer en een muzieksalon in het huis van Hugo Semler. Op de woning van Willy Kraus na, die nog in redelijke staat verkeert, zijn deze projecten nog slechts fragmentarisch bewaard gebleven.

Eind 1932 hielp Krieger nog mee bij het plan voor een landhuis voor dr. Klein, vrouwenarts in het Tsjechische Kurort Mariánské Lázně (Marienbad) maar dit plan is niet bewaard gebleven.

In 1933 bouwde Heinrich Kulka het huis voor ing. Oskar Semler, broer van bovengenoemde Hugo. Kulka woonde in Wenen en bracht iedere maand een dag in Plzeň door. Bij zijn afwezigheid leidde Krieger in opdracht van Kulka de bouwwerkzaamheden.

Behalová meldt dat Krieger in de periode van 1933 tot 1938 samen met de Pilsner meubelmakersfirma Jos. Mřáček, die ook voor Loos gewerkt had, in Plzeň, Mariánské Lázně en Olomouc meerdere woningen 'à la Loos' heeft ingericht. Tenslotte is nog bekend dat Krieger begin 1938 de door Loos ontworpen woonkamer van Olly Naschauer omgebouwd heeft en in een ander huis geplaatst.

Heinrich Kulka

Heinrich Kulka werd geboren in 1900 in Litovel, Moravië en stierf in 1971 in Auckland, Nieuw Zeeland, waarheen hij in 1939 geëmigreerd was.

Na zijn middelbare schoolopleiding ging hij naar de T.H. in Wenen. Tijdens zijn studie daar begon hij de lezingen van Loos te bezoeken vanaf het begin in 1919. Na innerlijke strijd, volgens eigen zeggen (55), is hij toen een overtuigd Loos-leerling geworden. Dat is hij zijn hele leven gebleven, ook na de emigratie:

'In einem fremden Land, an den Kreuzwegen, denen ich in meiner Arbeit begegnet bin, hat mir der Geist von Loos immer den rechten Weg gewiesen!'

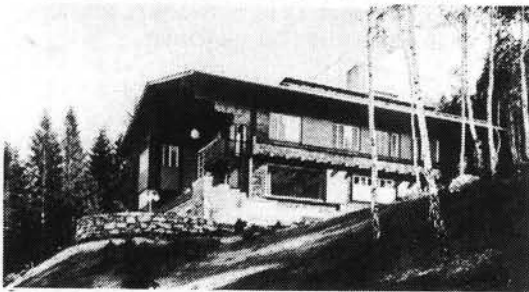
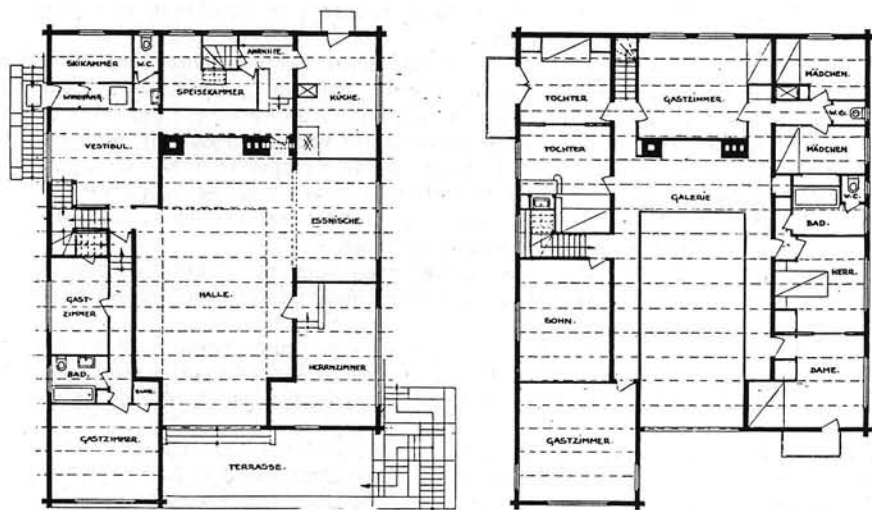
En ook:

'Unser Haus hier ist ein auf die Jetztzeit und auf hiesige Verhältnisse angewendetes Loos-Kulka-Haus!'

Van de herfst van 1919 tot 1923 werkt hij als tekenaar op het buro van Loos. In die tijd werkt hij onder andere ook aan het drukklaar maken van Loos' boek 'Ins Leere gesprochen', dat in de herfst van 1921 in het Duits bij een Franse uitgever verschijnt. In 1922 werkt hij met Fischer samen mee aan Loos' ontwerp voor de Chicago Tribune Column-prijsvraag.

Als Loos Wenen voor Parijs verruilt, vertrekt Kulka naar Stuttgart. Hij gaat daar meewerken bij de bouw van de Weissenhof-Siedlung. Hij leert er Gustav Schleicher ook kennen, een oud-leerling van Loos en een van de initiatiefnemers van de bouw van de Siedlung. In november 1925 vraagt Loos aan Kulka om al het materiaal, dat zich bevindt in zijn Weense Baukanzlei te vernietigen, omdat hij zich definitief in Parijs gevestigd heeft. Kulka negeert deze opdracht en brengt met Grethe Hentschel in plaats daarvan veel waardevol materiaal ergens anders onder, waardoor het nu nog beschikbaar is voor Loos-onderzoekers.

Op 1 maart 1927 wordt de eerste spadesteek van de Weissenhof-Siedlung verricht. In die tijd bevindt zich Zlatko Neumann in Parijs bij Loos. Neumann vertrekt echter half 1927 en Loos vraagt Kulka om hem op te volgen. Na afronding van zijn werk in Stuttgart vertrekt Kulka naar Parijs. Maar in de zomer van 1928 gaat Loos alweer naar Tsjechoslowakije en Kulka keert terug naar Wenen, waar hij inmiddels

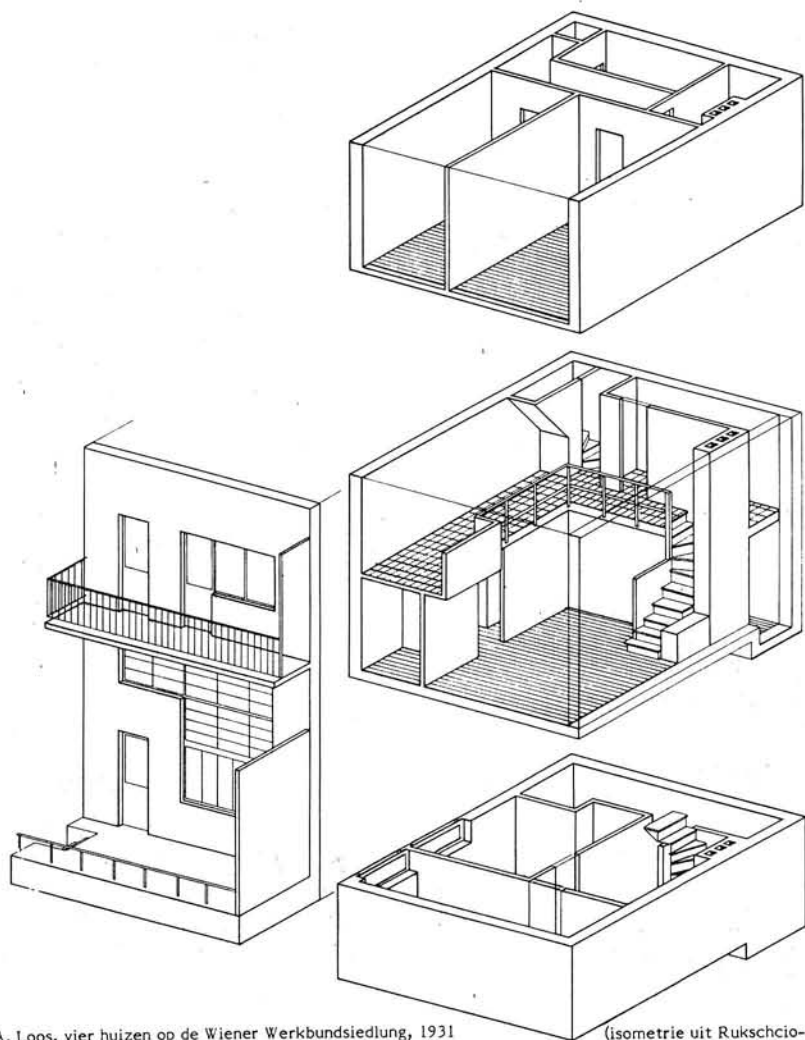

A. Loos, Landhaus Khuner, Payerbach, 1928-1929

een eigen buro heeft. Hij wordt de kompagnon van Loos, want, aangezien Loos in die tijd zelf geen vaste medewerkers meer in dienst heeft, laat hij de uitvoering van zijn plannen door Kulka en diens buro afhandelen. Op deze manier kwam ook het ontwerp voor het Landhaus Paul Khuner in Payerbach tot stand in de winter van 1928-1929. Kulka deed ook het bouwtoezicht bij dit huis. In juli 1930 komt het huis gereed.

In die periode is Kulka ook bezig met het schrijven van zijn bekende boek over Loos, dat ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag in 1930 moet verschijnen. Hierin lanceert Kulka de term 'Raumplan' om het Loos-principe te verwoorden dat een ontwerp driedimensionaal, 'im Raum denkend' gemaakt moet worden.

Ook tekent hij in 1930 volgens de aanwijzingen van Loos de plannen in eerste, tweede en derde versie voor de woningen die Loos op de Wiener Werkbundsiedlung zou bouwen. Als de plannen klaar zijn eist de organisatie opeens dat het ontwerp in beton wordt uitgevoerd. Kulka tekent een vierde versie. Hij stuurt ze naar Praag naar Loos, maar die verblijft inmiddels in Nice. De plannen worden hem achternagestuurd en Loos is het er helemaal niet mee eens. Op 16 april 1931 is er uiteindelijk een vijfde versie, door Kulka getekend, waarin Loos zich redelijk kan vinden. Dit is de uitgevoerde versie. Vier huizen, twee door Kulka en twee door Loos ingericht. Als plan vijf al in aanbouw is, bedenkt Loos zich nog eens en hij laat Kurt Unger, ook een medewerker, plan zes uittekenen. Dit komt echter te laat aan in Wenen.

A. Loos, vier huizen op de Wiener Werkbundsiedlung, 1931

(isometrie uit Rukschcio-Schachel)

Van 1931 tot 1938 bouwde Kulka als zelfstandig architect meerdere gebouwen, veelal met een Raumplan. In 1938, toen de 'Anschluss' een feit werd, verhuisde Kulka naar Tsjechoslowakije en een jaar later emigreerde hij naar Nieuw Zeeland. Daar werd hij na een bescheiden begin vrij snel hoofdarchitect bij de grootste bouwonderneming van het land, de Fletcher Construction, in welke functie hij gedurende twintig jaar zeer veel gebouwen realiseerde. Vanaf 1960 werkte hij, als zelfstandig architect, ook nog talrijke opdrachten uit.

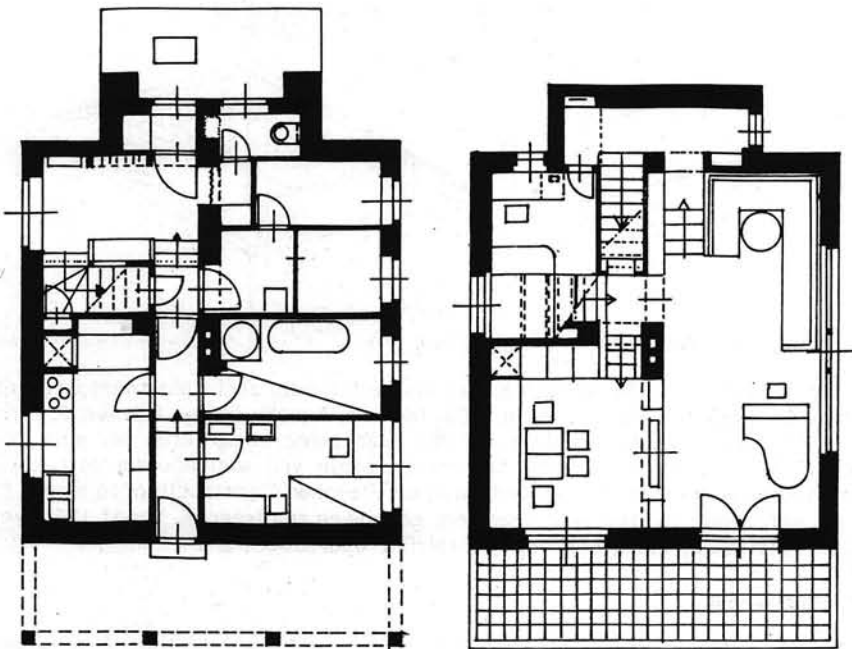
Werk van Kulka

In zijn Europese werk toont Kulka zich een echte Loos-volging. Zijn gebouwen ademen de geest van Loos uit en het lukt niet om er typische Kulka-elementen in te ontdekken. Alleen al door de andere omstandigheden waarmee hij in Nieuw

Zeeland te maken kreeg was het nodig dat Kulka, op latere leeftijd, toch een eigen stijl ging ontwikkelen. Naar eigen zeggen heeft hij dat ook gedaan. Daarom is het jammer dat van zijn werk daar slechts twee woningen gepubliceerd zijn. Veel meer vaststellingen dan dat de kubus als hoofdvorm lijkt te hebben plaatsgemaakt voor een bungalow-uitleg zijn hieruit niet te trekken.

Haus Weissmann, K niglberggasse 55, Wenen, 1933

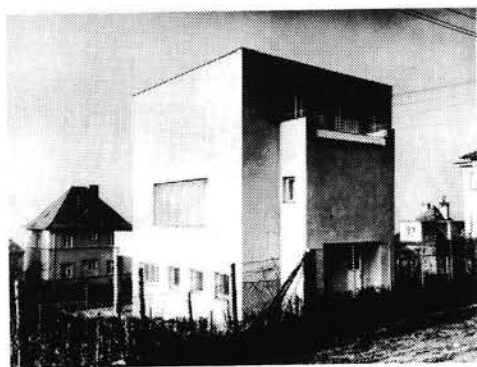
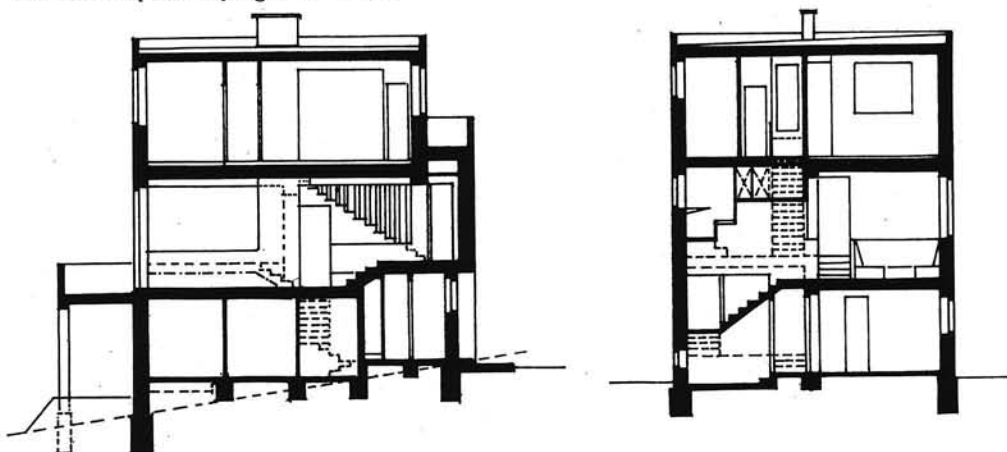
In 1923 ontwierp Kulka een gezinswoning met een Raumplan op een oppervlakte van slechts 7 x 7 meter. Loos was onder de indruk van dit plan en probeerde er een opdrachtgever voor te vinden. Uiteindelijk is dit 10 jaar later het Haus Weissmann geworden. Met 8.0 x 7.7 meter plus nog een erker is het wel iets groter geworden. Kulka beschrijft dit huis als volgt: 'De bouwplaats loopt af van Oost naar West, waarmee met de bouw is rekening gehouden. Vanuit een overdekte buitenruimte kom je, door een tochtportaal, in de vestibule, van waaruit een washok en een WC (op hetzelfde nivo liggend) te bereiken zijn. Vier treden lager dan de vestibule, slechts een beetje boven tuinnivo, liggen de dienstruimten, links en rechts van een dienstgang gelegen, die door een deur van de vestibule is afgescheiden: verwarming, kelder, provisiekast (onder de trap), dienstbodekamer, keuken, waskeuken. De dienstgang heeft een uitgang naar de tuin. Van de vestibule kom je met een trap in de woonruimte van het huis, die op de eerste etage ligt. Hier is de zithoek,

H. Kulka, Haus Weissmann, Wenen, 1933

plaats voor een vleugel, boeken, enzovoorts. Aan de woonkamer ligt een terras. In ruimtelijke samenhang met de woonruimten is er een vier treden hoger liggende eetnis, die boven de keuken ligt en daarmee door een maaltijdliftje verbonden is. De eetnis ligt op hetzelfde nivo als de afgeschermdde studeerkamer, die vanuit een bordes in de trap naar de slaapverdieping te bereiken is'.(56)

Op één van de doorsneden is het prachtige studeerhokje te zien, dat boven de trap hangt en aan de studeerkamer grenst. Aan de achterkant van het huis heeft ook de slaapverdieping een terras.

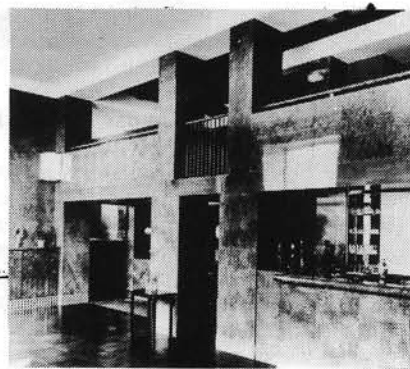
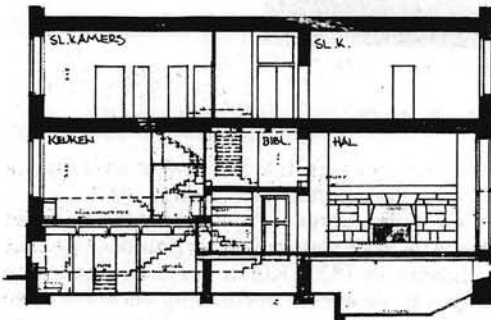
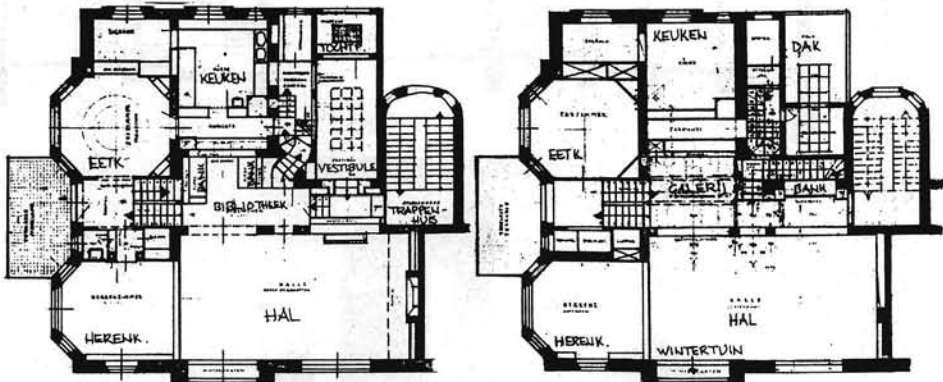
H. Kulka, Haus Weissmann, Wenen, 1933

Woning Semler, Strasse des 1. Mai 110, Plzeň, 1933

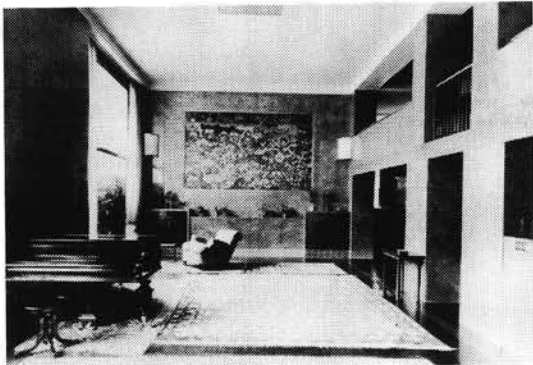
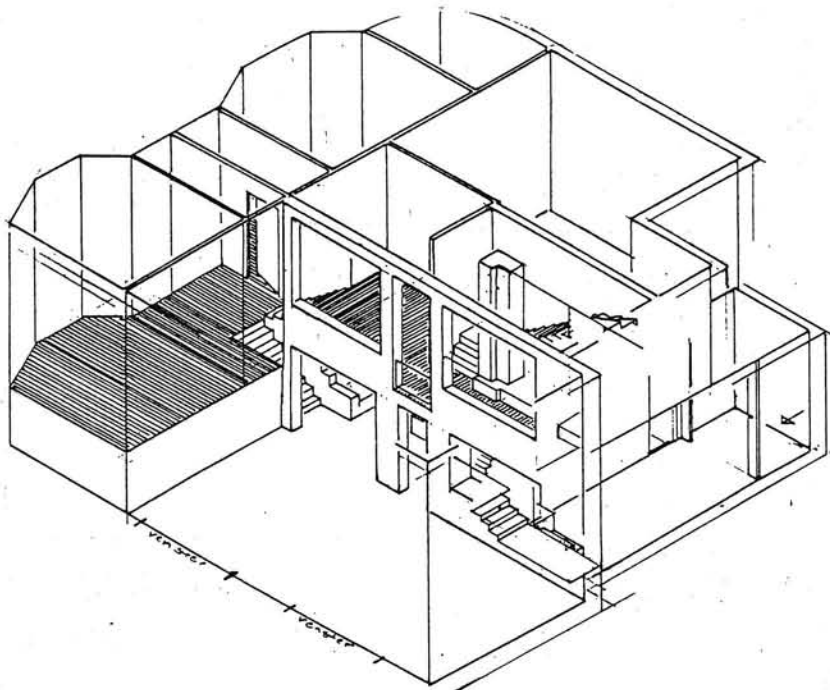
Voor de beschrijving van deze woning neem ik gedeeltelijk het stukje over dat ik geschreven heb in de exkursiegids Loos & Co., Bouwkunde T.H. Delft, 1985.

'Dit zelfstandig door Kulka ontworpen en uitgevoerde projekt bestond uit het verbouwen van een gedeelte van een huurvilla voor Oskar Semler, mede-eigenaar van een naaldenfabriek en een houtgroothandel in 1933. Kulka heeft een gedeelte van het souterrain, van de begane grond en van de eerste verdieping veranderd, en samengevoegd tot een op zichzelf staand geheel binnen de villa. Dit geheel van ruimten werd in de zestiger jaren opgedeeld in meerdere huurwoningen. Het huis is staatsbezit. Behouden zijn nog de vaste meubels, de wandbetimmeringen, de schoorsteenmantels en enige oorspronkelijke verlichtingsarmaturen.

De woning heeft de ingang aan de achterzijde van de villa in een aanbouw, door Kulka gemaakt. Hierin zitten verder nog de kleine trap en enige aangrenzende ruimten. Op nivo van de oude begane grond bevinden zich eetkamer, keuken en herenkamer. Om een woonhal te kunnen maken met een galerij, werd de BG-vloer ter plaatse van de woonhal verlaagd. De eerste verdieping is slaapverdieping. Alle nivo's zijn met elkaar verbonden door de open hoofdtrap en de kleine trap bij de entree. De woning is gebouwd in zeven nivo's, de drie oude en vier toegevoegde. Via tochtportaal (nivo 0) kom je in de vestibule. Dan vijf treden omlaag naar vestiaire, waskeuken, groente- en wijnkelder. Of vijf treden omhoog linksaf onder de galerij de woonhal in (nivo 75). Voor je zie je de hoofdtrap aan de overkant van de kamer, rechts de zitnis onder de galerij. De hoge woonhal heeft een ingebouwde cocktailbar, een haard uit jadegroene breuksteen en twee grote vensters, waarvan er een als wintertuin dienst doet. Ga je de hoofdtrap op, dan kom je eerst op het nivo (192) van de herenkamer, eetkamer en keuken en dan op dat van de galerij. Op nivo 192 is ook het 'omglaasde' terras. Bij de keuken horen nog een personeelskamer en, bereikbaar via de kleine trap, de proviandkamer. Als je die trap afgaat, kom je weer uit bij de vestiaire. Ga je omhoog, dan kom je eerst op het bordes van de schrijfkamer (274) en dan op de slaapverdieping (nivo 567). De slaapverdieping is ook bereikbaar met het vervolg op de hoofdtrap, dat zich bevindt in het midden van de galerij'.

H. Kulka, Wohnung Semler, Pizeň, 1933

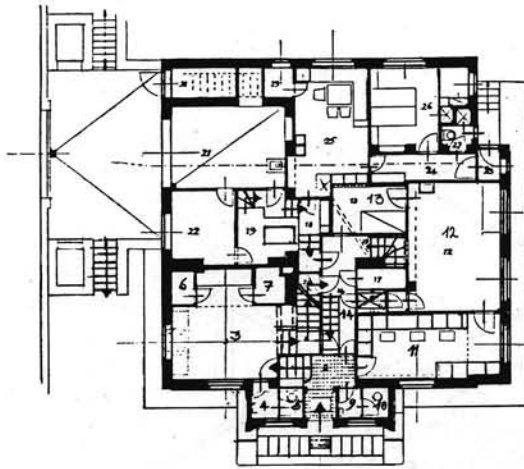
H. Kulka, Wohnung Semler, Pizeff, 1933

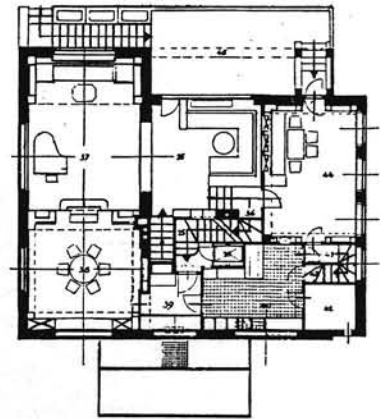
H. Kulka, Haus Kantor, Jablonec, 1934

Haus Kantor, hoekhuis Palackeho-Gasse 26 en U Prehrady 2, Jablonec (Gablonz), 1934

Een groot woonhuis met praktijkruimte, gebouwd voor de arts dr. Alfred Kantor en zijn vrouw Karla. Kulka heeft het plan gepubliceerd in 'Forum', Bratislava (1937, p.104 e.v.).

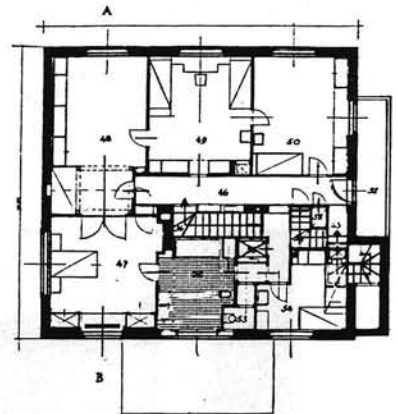
Erdgeschoss
Grundriss

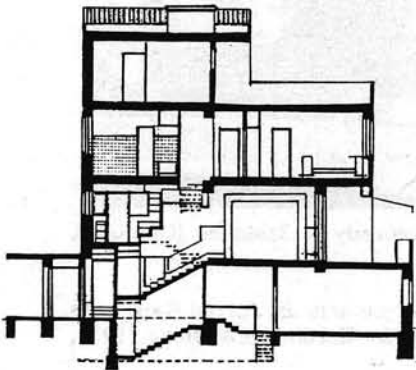
I. Stock, Grundriss

Legende:

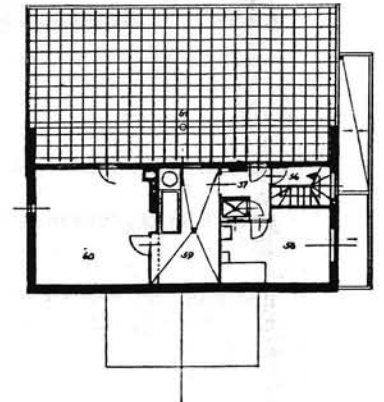
1 Windfang	32 Müllraum
2 Vorraum	33,34 tiefe Keller
3 Vestibul	35 Sitzplatz
4 W. C. Vorraum	36 Haupttreppe in den I. Stock
5 W. C.	37 Halle
6 Mottenschrank	38 Esszimmer
7 Dunkelkammer	39 Office
8 Haupttreppe	40 Küche
9 W. C. Vorraum	41 Speisekammer
10 W. C.	42 Besenkammer
11 Patienten-Wartezimmer	43 Nebentreppe
12 Ordinations-Zimmer	44 Veranda
13 Ankleidezimmer	45 Terrasse
14 Ordinationsflur	46 Flur I. Stock
15 Nebentreppe	47,48 Herrn- und Damenschlafzimmer
16 Lift	49,50 Kinderzimmer
17 Depotraum	51 Balkon
18 Flur bei Heizraum	52 Bad
19 Holzraum	53 W. C.
20 Treppenabgang in den Keller	54 Mädchenzimmer
21 Garage	55 Besenkammer
22 Kohlendepotraum	56 Treppe zum Dachgeschoss
23,24,25,26,27 Hausbesorger Wohnung	57 Vorraum
28 Autowaschplatz	58 Gastzimmer
29 Hausbesorgerwohnung, Speisekammer	59 Waschküche
30 Müllraum	60 Trockenboden
31 Gerätedepotraum	61 Dachterrasse
	62 Kofferdapot

II. Stock, Grundriss

Schnitt A-B

Dachterrassegeschoss

De opdracht kwam in feite neer op het streng scheiden van praktijk- en woonruimte, terwijl er toch een zeer goede verbinding tussen die twee moest zijn. Door de voortuin kom je, via een overdekte buitenruimte, door het tochtportaal de voorruimte binnen. Van hier gaan de patiënten rechts de wachtkamer in. Links voeren drie treden in de privé-vestibule. Het praktijkgedeelte bestaat verder uit een spreekkamer en een kleedruimte. De patiënten hoeven niet terug door de wachtkamer, maar kunnen naar buiten via een gang. De arts kan voor zijn patiënten ongemerkt met de lift naar boven gaan, of, via de kleedkamer en een gangetje, naar de garage en met de auto wegrijden. Naast een aantal dienstruimten bevindt zich op de begane grond ook nog de woning van de huisbewaarder.

Vanuit de vestibule voert de hoofdtrap naar de woonruimten op de eerste verdieping. De gang van de praktijkruimte staat via een deur in verbinding met een bordes op deze trap. De woonruimte bestaat uit een hal, een eetnis en een zitplaats. Hierin komt de trap boven en van hier gaat ook de trap naar de slaapverdieping. De eetkamer kan met behulp van een schuifwand afgescheiden worden. De zitplaats heeft een deur naar het halfoverdekte terras. Dit heeft weer een open trap naar de tuin. Ook de keuken is op de eerste verdieping met het kantoortje en de provisiekast. Dienstrappen verbinden deze ruimten met de andere verdiepingen. Vanaf een bordes in de trap naar de slaapverdieping wordt de zogenaamde veranda ontsloten. Die heeft via een trapje verbinding met het terras. Vanuit de veranda kunnen de aquaria boven de zitplaats bediend worden. Boven de slaapverdieping is nog een verdieping met gastenkamer, berging, waskeuken en een groot dakterras.

Staatsbezit sinds 1954, is het huis tegenwoordig opgedeeld en wordt bewoond door meerdere huurders.

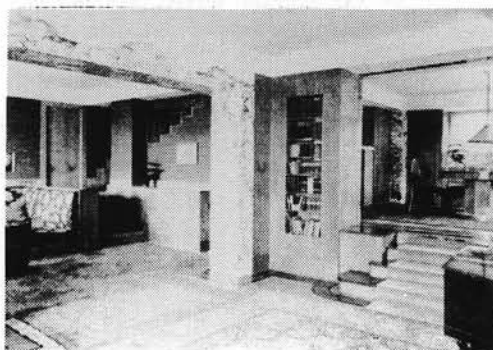

interieur vanuit zithoek richting woonhal

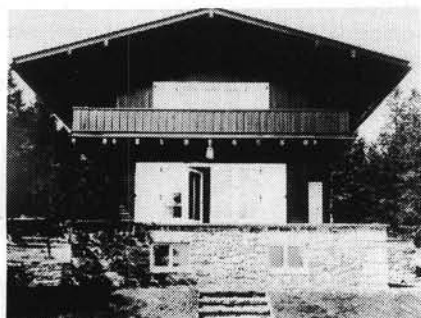

interieur vanuit woonhal richting zithoek

H. Kulka, Haus Kantor, Jablonec, 1934

H. Kulka, Haus Kantor, Jablonec, 1934
interieur vanuit woonhal richting eetkamer

H. Kulka, Haus Teichner, Böhmerwald, 1936

Haus Teichner, landhuis in het Böhmerwald naast hotel Rixi, 1936

Het huis is gebouwd voor de tandarts in Plzeň, voor wie Loos de wacht- en spreekkamer in zijn praktijk ontwierp. Het is een weekendhuis en doet denken aan het Landhaus Paul Khuner van Loos en Kulka in Payerbach. Echter, het programma is dat van een klein gezin: beneden wonen, boven slapen, verder vrij simpel. Plattegronden zijn niet voorhanden.

House Friedländer, Auckland, N.Z., 1965

Deze woning is gebouwd voor een jong echtpaar. De man is arts, de vrouw portretfotograaf. Op de begane grond bevindt zich een huurwoning met aparte ingang en verder een dubbele garage, washok, donkere kamer en de entree van het huis. Van hier uit gaat een trap naar de woonruimten op de eerste verdieping. De hoofdruim-

te heeft twee nivo's. Dit wordt door de verschillende hoogten van de onderliggende ruimten veroorzaakt (garage en huurwoning). De eetkamer ligt drie treetjes hoger evenals, aangrenzende keuken, WC, badkamer en twee slaapkamers die door een gang van de woonruimte worden afgescheiden. Vanuit de woonkamer kun je ook nog drie treetjes op naar een studeerkamer die een beetje afgezonderd ligt. In de balustrade tussen eetpodium en woonkamer zit een bibliotheek ingebouwd, daaronder de zithoek. Naast de schuifdeur naar het terras is er nog een kleine zitnis met een wijds uitzicht over de haven. De slaapkamers hebben een groot balkon, van waaruit een trap naar de tuin voert.

Ander werk van Kulka

Verbouwing Haus van Hoboken, Wenen 1937.

Inrichting Parker Pen Shop, Wenen 1935.

Inrichting van een aantal ruimten van de Koninklijke Tabaksfabriek in Boekarest, bouwjaar onbekend.

Haus Holzer, Hronov 1936.

Haus Löwenbach, Hradèš Kralove 1938.

Werk van Loos met Kulka als compagnon

Geschäftshaus Zelenka, Wenen 1928.

Twee façades voor de firma Albert Matzner, Wenen 1929-1930.

Landhaus Khuner, Payerbach 1929-1930.

Haus Bojko, Wenen 1929-1930.

Wiener Werkbundsiedlung, vier huisjes, 1930-1932.

Graftombe Adolf Loos, Wenen, ontwerp 1931.

Zlatko Neumann

Neumann was een joodse Kroaat. Hij werd geboren in Pakrac in 1900 en stierf in 1969 in Zagreb. In 1919 kwam hij naar Wenen en begon zijn studie aan de T.H. Ook ging hij de lezingen van Loos volgen. Toen Loos in zijn eerste Siedlung-huis in Lainz open dagen hield, hielp ook Neumann mee om met Loos' eigen huisraad de woning een beetje in te richten. Per 1 oktober 1921 ging Neumann op het bureau van Loos werken. Toen Kulka in 1923 stopte als tekenaar bij Loos en diens medewerker werd, volgde Neumann Kulka op. Sinds oktober 1922 had Neumann al gewerkt aan de Siedlung-plannen van Loos en ook getekend aan de projecten voor het Grand Hôtel Babylon, de villa voor Alexander Moissi en het Landhaus Spanner.

In april 1925 studeert Neumann af aan de T.H. en, aangezien hij naar Joegoslavië terugkeren moet om zijn dienstplicht te vervullen, stopt hij op 1 juli 1925 met zijn werk op het bureau van Loos. In mei 1926 is zijn dienstitijd afgelopen en hij vertrekt zo snel mogelijk naar Parijs, waar Adolf Loos zich inmiddels gevestigd heeft. Iets meer dan een jaar blijft hij bij Loos. Op voordracht van Loos mag ook Zlatko Neumann eigen werk tentoonstellen op de Salon d'Automne van 1926. Hieruit blijkt wel hoezeer Adolf Loos Neumann waardeerde. Deze waardering blijkt ook uit het prachtige getuigschrift dat Loos in maart 1928 voor Neumann opstelde. Rukschcio schrijft: 'Auf Grund dieses Zeugnisses muss Zlatko Neumann wohl als einer der bedeutendsten Schüler und Mitarbeiter von Loos angesehen werden'. (57)

Kulka heeft een brief van Loos aan Neumann gepubliceerd, gedateerd 8 oktober 1927, waarin Loos spreekt over een plan dat een student hem heeft toegezonden. Deze heeft volgens Loos zijn Raumplan-principe volkomen verkeerd begre-

pen, met desastreuze gevolgen voor het plan. Loos schrijft: 'Ich will ja nicht davon sprechen dass das natürlich gar kein Grundriss nach meinem Sinne ist. Das machen andere auch nicht und das können natürlich nur Wenige. Ausser mir nur noch zwei: du und Kulka'. (58)

Paris, 8. Oktober 1927

Mein lieber Flakke, heute erhielt ich bei Liegen den Plan u. Brief vom jungen durchs Zoten. Ich weiss nicht was ich dem jungen Menschen schreiben soll. Ich will ihm nicht mehr tun. Und andererseits kann ich es doch nicht zulassen, das ein solches Hofje am Ende unter meinem Namen geht. Schliesslich ist es ja, wie wir immer ein bisschen spasseshalber sagten "dein" Schindler.

Ich habe nämlich so das dunkle Gefühl als wenn in bei all dem Hissium sich immer auf mich bezieht. Ich will ja nicht davon sprechen, das das natürlich gar kein Grundriss nach meinem Sinne ist. Das machen andere auch nicht mit der Können natürlich nur wenige. Ausser mir nur noch zwei: du und Kulka. Aber das die armen Einwohner immer zwei Stufen steigen wollen um von Linnema in Linnema zu gehen ist vielleicht auf mich zurückzuführen und wenn ich missverstanden wurde ist es fürchterlich. Aber auch

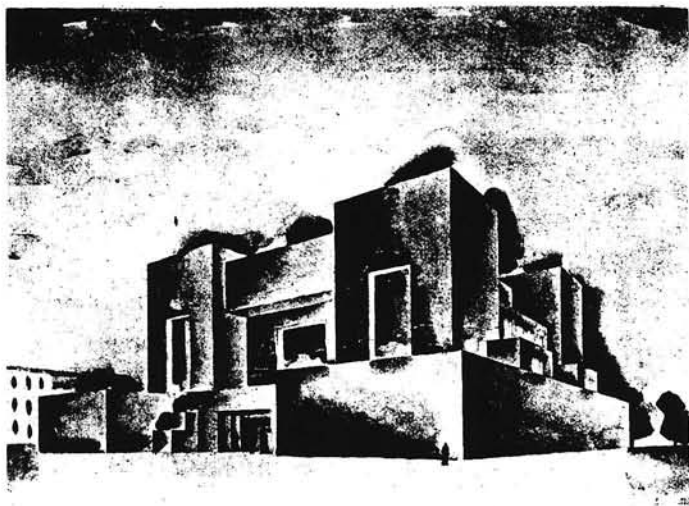
Brief van Loos aan Neumann

De Salon d'Automne toonde van Neumann een villa in Oxford, een prijsvraagontwerp voor een Siedlung bij Braunschweig, een villa bij Stuttgart en een projekt voor een Gestüt bij Tarnov, ten oosten van Krakau, Polen. Over deze plannen zijn verder geen gegevens.

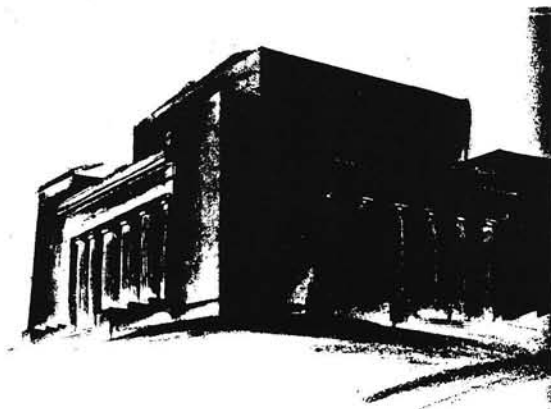
In een artikel door Jean Galotti in Vogue (april 1927), getiteld La Nouvelle Architecture, wordt een projekt van Neumann afgebeeld voor een Pantheon in Zagreb, met de vermelding dat dit plan op de Salon te zien was. Over bovengenoemde plannen wordt niet gerept. Een andere afbeelding toont een projekt voor een Nationaal Museum voor de stad Zagreb. Van de laatste 2 plannen zijn alleen twee overzichtsperspektieven bekend.

Neumann, zo stelt Worbs, '...zeigt in seinen veröffentlichten Projekten deutlich die Ambivalenz rationalistischer Architektur, die zwischen 'Neuem Bauen' und Neo-Klassicismus schwankt'. (59)

Voor Neumann op 1 juli 1927 weer naar Zagreb terugkeert om op herhaling te gaan, helpt hij Loos bij het ontwerp van de villa Moller. Als hij vertrekt wordt Kulka zijn opvolger. Na deze diensttijd kan Neumann vanwege een ziekte niet bij Loos terugkeren. Daarom heeft hij van Loos het bovengenoemde getuigschrift ontvangen. Wat er verder van Neumann geworden is, is onbekend.

Z. Neumann, Pantheon in Belgrado (projekt)

Z. Neumann, Nationaal Museum in Zagreb (projekt)

Overige leerlingen aan het seminar

Er is een foto van een groep leerlingen, die met Loos op het dak staan van de Schwarzwalderschule, waar Loos zijn lessen gaf. Achterop deze foto zijn de namen bijgeschreven. Zo zijn er nog een paar leerlingen met naam bekend: Josef Berger, Ziffer, Ehrman, Lipschitz en Otto Bauer.

Josef Berger

Berger werd in 1898 in Wenen geboren. Hij was een neef van Hilde, de vrouw van Heinrich Kulka.

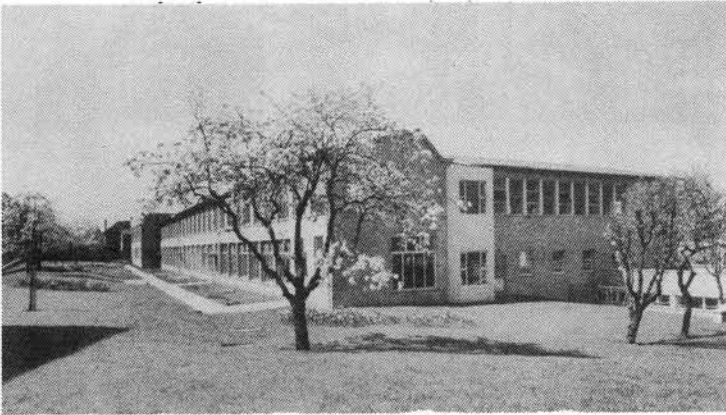
Van 1917 tot 1921 studeerde hij aan de T.H. in Wenen en daarna had hij tot 1934 met Martin Ziegler een architectenburo. Zij bouwen onder andere villa's in de weense wijken Hietzing, Döbling en Hetzendorf en een aantal sociale woningbouwcomplexen (Schlachthausbrücke, Stutterheimgasse en Alserstrasse, Wenen).

Als Berger in 1934 de opdracht krijgt voor het ontwerp van een hotel in Haifa vertrekt hij naar Palestina.

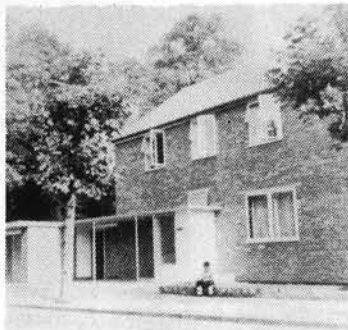
Het hotel wordt nooit gebouwd, maar Berger bouwt nog wel de Villa Shepherd op de berg Karmel bij Haifa.

In 1937 emigreert hij naar Engeland, waar hij nu nog woont in Londen.

Josef Berger zit in 1940 zes maanden gevangen op het eiland Man, zoals veel 'verdachte buitenlanders' in die tijd. Na zijn vrijlating wordt hij medewerker van prof. Abercrombie bij de stedbouwgroep van de London County Council (LCC). Deze groep maakt een wederopbouwplan voor Londen na het einde van de oorlog. Na 1945 blijft Berger bij de LCC werken aan de invulling van dat wederopbouwplan. Daarnaast bouwt hij als zelfstandig architect meerdere woonhuizen, zoals het huis voor een arts in Highgate, Londen uit 1950). Vanaf 1963 is hij gepensioneerd.

J. Berger, school, Woodberry Down, rond 1946

J. Berger, woning van een arts, Highgate, Londen, 1950

Ehrmann

Rukschcio en Schachel melden van Ehrmann dat hij architect was in Praag (p.252). Dit kunnen echter twee personen geweest zijn.

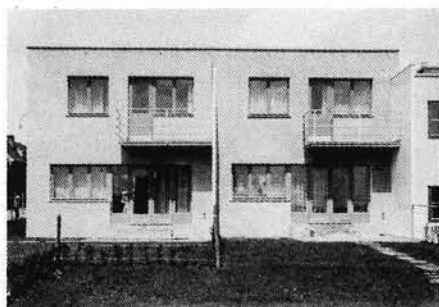
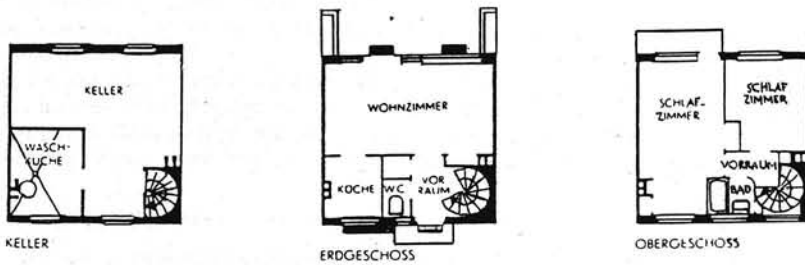
Bedřich Ehrmann is medearchitect van het Palais Fénix op Václavské náměstí (in 1927-1929, samen met J. Gočár).

Leopold Ehrmann is de ontwerper van de synagoge in de Stroupežnická straat 32 (1930), van het columbarium op de Nad vodovodem straat 3 (1934) en hij is medearchitect van het huurhuis op Lodeckástraat 3 (1937-1938, samen met Fr. Zelenka).

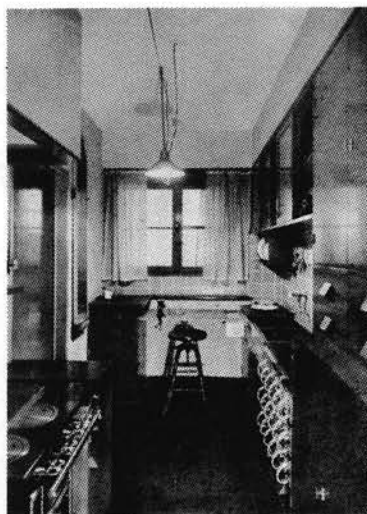
Het is echter ook mogelijk dat beide Ehrmannen leerling van Loos geweest zijn. Op de gastenlijst, namelijk, van de viering van de zestigste verjaardag van Adolf Loos in de Praagse Společenský klub in 1930, die zich bevindt in de nalatenschap van Bohuslav Markalous, komen de handtekeningen voor van zowel Bedřich als van Leopold Ehrmann.

(R. Švácha, p.510).

Over Ziffer en Lipschitz is niets bekend. Otto Bauer was architect in Parijs.

M. Schütte-Lihotzky, twee huizen op de Wiener Werkbundsiedlung, 1931

M. Schütte-Lihotzky, 'Frankfurter Küche'

Leerlingen van Loos na de Bauschule-tijd

Er zijn een paar mensen die leerlingen van Loos werden, doordat ze als medewerker bij hem in dienst waren. Door met hem te werken, door samen te eten tussen de middag, door gesprekken, discussies over van alles en nog wat werden zij soms sterk door Loos beïnvloed.

Margarethe Schütte-Lihotzky

Grethe Lihotzky werd in 1897 geboren in Wenen, waar zij nu nog leeft. Zij was de assistent van Loos bij het werk aan de Siedlung in Lainz. Ze had gestudeerd bij Oskar Strnad en daarna vier maanden bij een Nederlandse architect in Rotterdam meegewerkt aan woningbouwprojecten. Ze kende Loos van naam en wist van zijn lezingen, die ze echter nooit had bezocht.

In de herfst van 1920 werd ze assistent van Loos op voordracht van Max Ermers, de leider van het Siedlungsamt van de gemeente. Samen reisden ze iedere dag met de tram naar de bouwplaats van de Siedlung. In 1921 werd Loos chef-architect van het Siedlungsamt en Grethe Lihotzky ging werken bij het bouwbuero van de Vereniging van Oostenrijkse Siedler. In deze functies werkten ze weer veel samen. Ze lunchten vaak samen in de raadhuiskeider, waarbij Loos graag over van alles vertelde. Ook bij Loos thuis bespraken ze soms plannen en tekeningen. Ze werkten onder anderen samen bij de Heuberg Siedlung. Loos, Franz Schuster en Grethe Lihotzky bouwden in het stedenbouwkundig plan van Loos ieder twee modelwoningen. Na dit projekt werkten ze nog eens samen bij het projekt van de Winarsky-Hof (tegenwoordig Otto Haas-Hof), een groot woningbouwcomplex van 840 woningen in een Weense arbeiderswijk. De opdracht werd onder een aantal architecten verdeeld, waaronder naast Loos en Lihotzky onder anderen nog Peter Behrens en Josef Hoffmann. Het eerste ontwerp van Loos, een soort terrassenhuis, werd niet geaksepteerd. Teleurgesteld liet Loos het ontwerp van een nieuw voorstel verder over aan Lihotzky. Naast haar eigen deel van 40 woningen bouwde Lihotzky dus ook de woningen die op naam van Loos staan. De verschillen tussen de twee blokken zijn dan ook klein. Ook op de Wiener Werkbundsiedlung bouwde zij twee woningen. De huizen hebben geen woonkeuken 'à la Loos' en de trap vertrekt vanuit de hal. Lihotzky was van mening dat het argument van Loos, dat op deze manier het familieleven verscheurd werd, minder zwaar woog dan het feit, dat de warme lucht bij de Loos-oplossing naar de bovenverdieping opstijgt, terwijl het beneden koud blijft, zodat de stookkosten uiteindelijk veel hoger worden.

De huisjes op de Wiener Werkbundsiedlung heeft Lihotzky ontworpen na haar terugkeer uit Frankfurt en voor haar vertrek naar de Sovjet-Unie.

Met een groep, voornamelijk duitse, jonge architecten verbleef zij namelijk van 1930 tot 1934 in Rusland in het gevolg van Ernst May. Het was de bedoeling dat zij samen een aantal grootschalige stedenbouwprojecten zouden ontwikkelen en bouwen, op uitnodiging van de Russen. Grote steden moesten uit de grond gestampt worden in gebieden die rijk aan delfstoffen waren. Industrieën moesten op poten gezet worden. Het land moest aan het feodale tijdperk ontrukkt worden. De idealistische missie liep echter uit op een grote teleurstelling. Om verscheidene redenen kwam geen enkel plan verder dan het ontwerpstadium ofwel leidde een eindeloos aantal veranderingen tot een onherkenbaar eindresultaat.

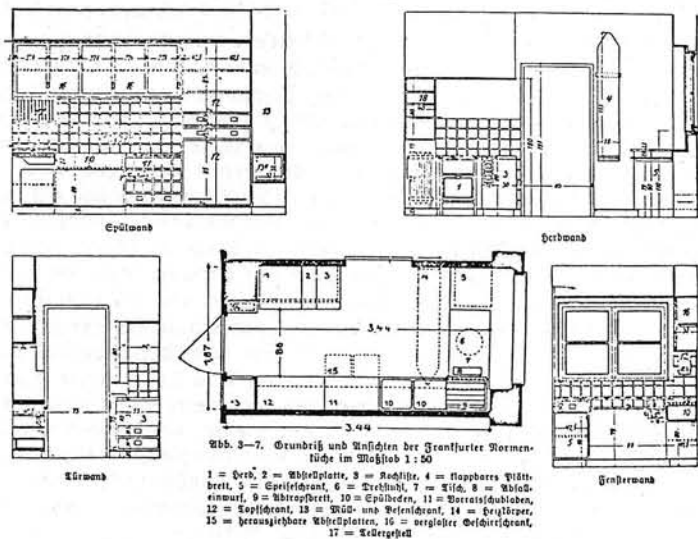
Lihotzky was door May gevraagd om mee te gaan naar Rusland, nadat hij haar eerder al (in 1926) naar Frankfurt gehaald had, waar May Stadtbaurat was. Zij werd daar ingeschakeld bij de bouw van Siedlungen rond Frankfurt onder leiding van May. Haar taak hierbij was het uitwerken van de plattegronden vanuit huishoudelijk oogpunt. Wat voor plattegrond is er nodig voor een ideale uitvoering

van de huishoudelijke taken. Ook hield zij zich bezig met het ontwerpen van kleuterscholen.

Een van de resultaten van haar onderzoek was de 'Frankfurter Küche'. Dit was een volledig gestandaardiseerde keuken, uitgekiend tot in ieder detail. Het doel was om de vrouw te bevrijden uit de keuken. De keuken werd hiertoe zo klein mogelijk gemaakt, niet alleen om ruimte en kosten te besparen, maar vooral om het aantal passen en de arbeidstijd te beperken. Hoe handiger alles geplaatst is, des te sneller is het keukenwerk gedaan, was hierbij de redenering. De keuken was afsluitbaar met een brede schuifdeur, die in geopende positie een goede relatie tussen woonkamer en keuken mogelijk maakte. Zodoende werd de vrouw niet buiten het gezinsleven gehouden als zij in de keuken bezig was.

Na haar terugkeer uit de Sovjet-Unie in 1934, vertrok Lihotzky al snel weer uit Wenen, ditmaal via China en Japan naar Istanboel waar ze in 1938 een aanstelling had aan de Akademie der Beeldende Kunsten.

In de oorlog was ze actief in het Oostenrijks verzet. Daarbij werd ze gepakt en veroordeeld, maar ze kon aan haar straf ontkomen. Na de oorlog was ze werkzaam in Sofia en vanaf 1947 weer in Wenen, waar zij samen met Wilhelm Lihotzky talrijke kleuterscholen en woonhuizen realiseerde.

M. Schütte-Lihotzky, 'Frankfurter Küche'

Ulrich Straub

Ulrich Straub werd geboren in 1908 in Paraperi (Malabar) en stierf in 1973 in Buoch (Remstal). Straub kwam in september 1928 uit Stuttgart naar Wenen. Hij studeerde architectuur en was ook leerling-meubelmaker. Op aanbeveling van een oud-leerling van Loos, Gustav Schleicher, ging hij werken op het bureau van Kulka. In die tijd werden op dienstbureau de plannen van Loos uitgewerkt en begeleid tijdens de bouwfase.

Met Norbert Krieger heeft Straub nog gewerkt aan een uitbreidingsplan voor het huis van Oskar Semler in Pilsen, dit is echter niet uitgevoerd.

Werk van Straub is niet bekend.

Karel Lhota

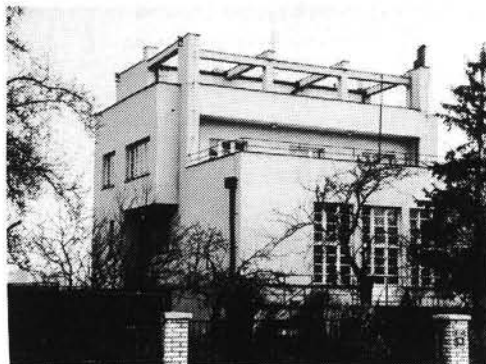
Over Karel Lhota (1894-1947) is niet bijzonder veel bekend. Hij was professor in de architectuur aan de Staatliche Gewerbeschule, eerst in Plzeň en later, vanaf begin jaren dertig, in Praag. Hij was een Tsjechische medewerker van Loos en was onder andere intensief betrokken bij het ontwerp van Villa Müller in Praag. In dit huis werkt Loos zijn Raumplan-koncept het meest ver uit. Ook in die tijd (1928-1929) maakte Lhota een plan voor het huis Hans Brummel in Plzeň, dit werd echter niet uitgevoerd. Daarna maakte Loos het plan dat uiteindelijk gerealiseerd is. Lhota heeft hieraan misschien meegewerkt.

Het ontwerp van Villa Winternitz (gebouwd 1931-1932 in Praag) kwam vlak na het ontwerp van Haus Müller en je zou, met wat goede wil, kunnen zeggen dat het ontwerp van Winternitz is gebaseerd op dat van Müller, zij het eenvoudiger van uitwerking. Hiermee zijn we meteen aangeland bij een twistpunt in het Loos-onderzoek. De Villa Winternitz werd wel aan Loos toegeschreven en er is bewezen dat Loos ook een (met Lhota gedeeld) honorarium heeft ontvangen voor ontwerp en directie bij de bouw van dit huis.

Ook zijn de plannen in 1933 gepubliceerd onder de namen van Loos en Lhota. Kurt Unger echter, ook een leerling van Loos, heeft bestreden dat Loos enig aandeel in het ontwerp gehad heeft en ook de bewaarde briefwisseling tussen Lhota en Loos duidt nergens op zo een aandeel. De feiten beschouwend, is het al met al tamelijk onwaarschijnlijk dat Loos iets met Villa Winternitz van doen gehad heeft, behalve dan het honorarium!

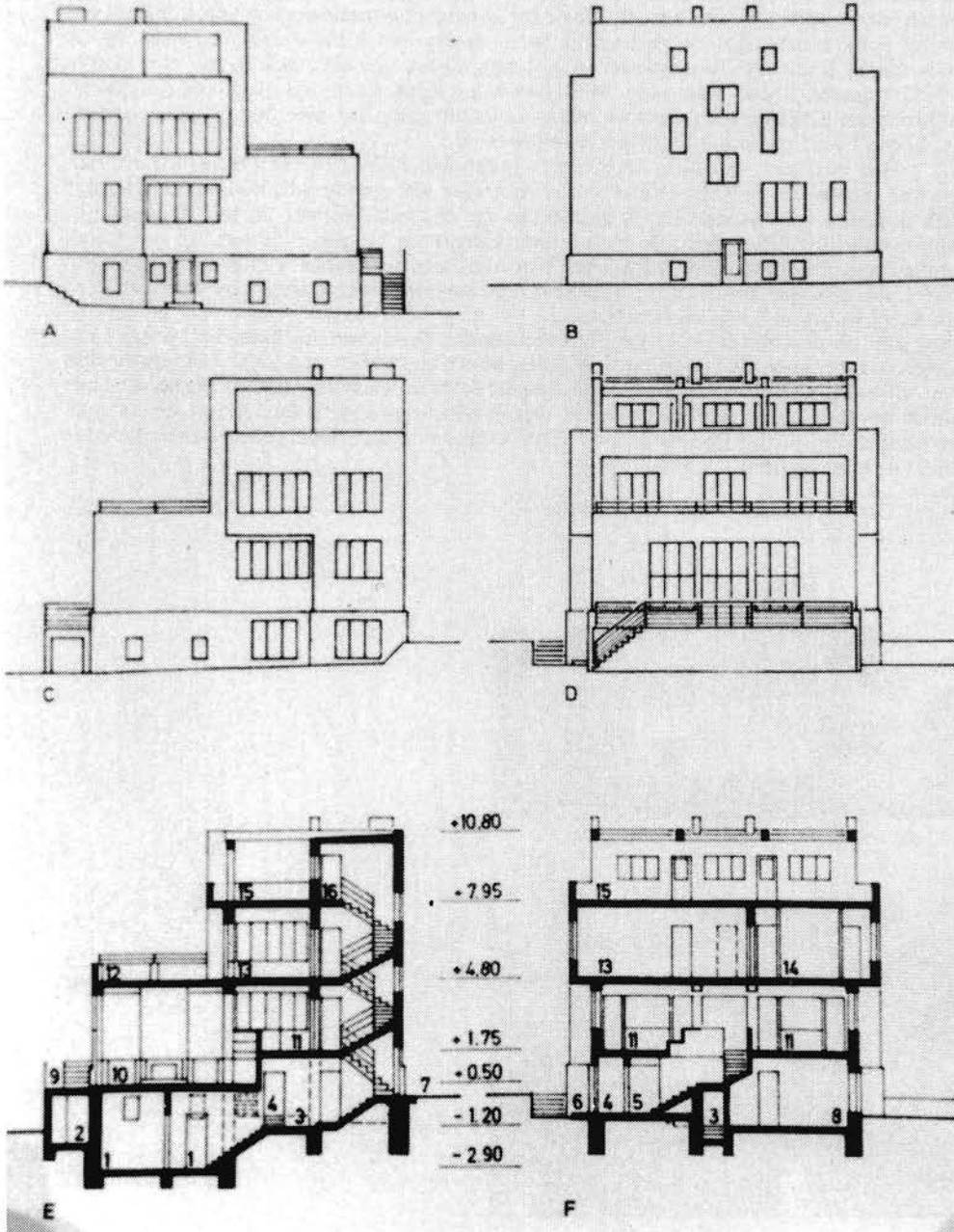

A. Loos, Haus Brummel, Plzeň, 1928

K. Lhota, Villa Winternitz, Praag, 1931-1932

ABB ■ VILLA WINTERITZ PRAHA 1932 ANSICHTEN A B C D, SCHNITTE E F

K. Lhota, Villa Winternitz, Praag, 1931-1932

Als je binnenkomt, ga je door een kleine vestibule direkt met een trap naar de middenas van de woonhal. Waar je, doordat je de hal aan de zijkant betreedt, in Haus Müller de hele hal voor je ziet, daar zie je hier de hal in twee gedeelten opgesplitst. In de hal bevindt zich aan één korte zijde de haard en aan de andere korte zijde een ingebouwde sofa. Op de galerij bevindt zich, net als bij Müller, de eetkamer. Echter symmetrisch ten opzichte van de centrale trap, is er hier de konversatieruimte. Dus alle ruimtelijke hoogstandjes met de Damenzimmer moeten wij hier ontberen.

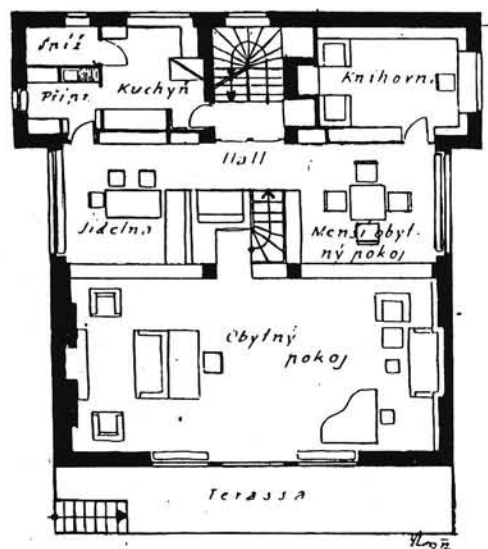
Op dit galerijnivo zijn er ook nog de herenkamer, de keuken en de trap naar de slaapverdieping. Daar vinden we de oudersslaapkamer met kleedruimte, de kinderslaapkamer, badkamer, gastenkamer en een groot terras. Hierboven, op de tweede verdieping, bevinden zich nog de personeelskamers.

Opvallende verschillen met Loos zijn:

- Het tamelijk 'woeste' exterieur, met veel plastic gemaakt.
- De toepassing van een starre symmetrie als een makkelijk ordenend principe.
- De sobere uitvoering.

Hiernaast is het ook vreemd om te merken dat het terras van het huis aan de bergzijde ligt, in plaats van aan de dalkant, waar een wijds uitzicht over Praag zeker een terras waard is. Net alsof het huis, door een fout bij de bouw, andersom in de situatie gezet is.

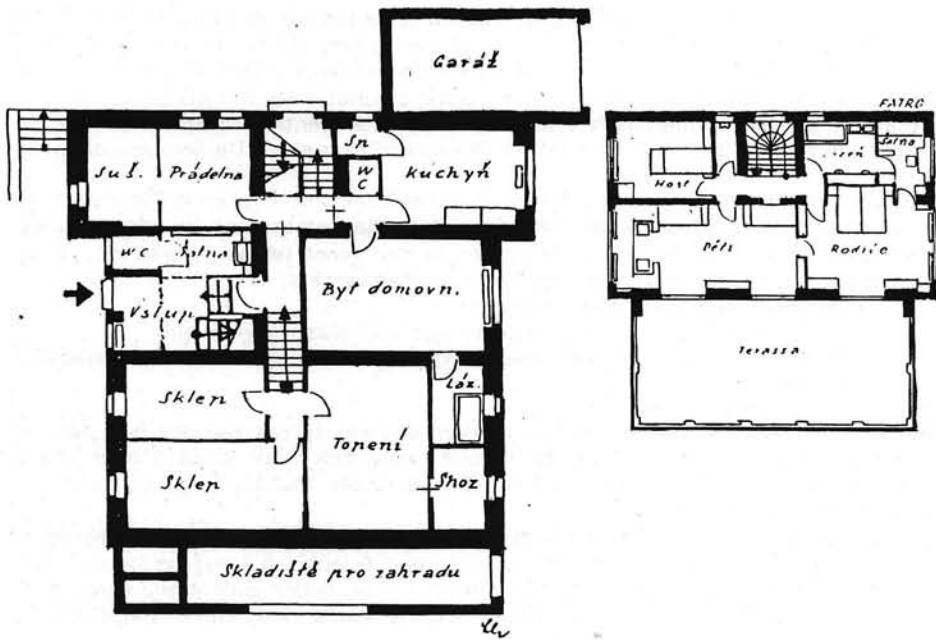
Als zelfstandig architect heeft Lhota meerdere bouwwerken tot stand gebracht. Een van zijn huizen, een buitenhuis ergens in een Tsjechisch woud vertoont duidelijk de invloed van Adolf Loos. In Praag heeft Lhota, onder andere een eengezinswoning gebouwd in 1936-1937 die zeer de moeite waard moet zijn (Praag-Dejvice, Finkovská 1).

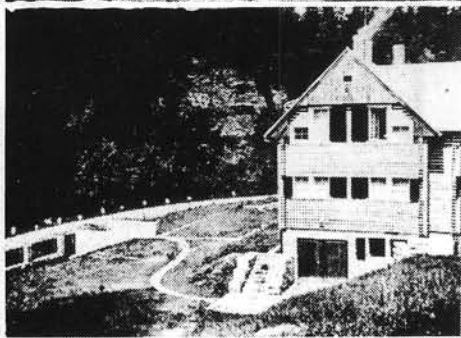
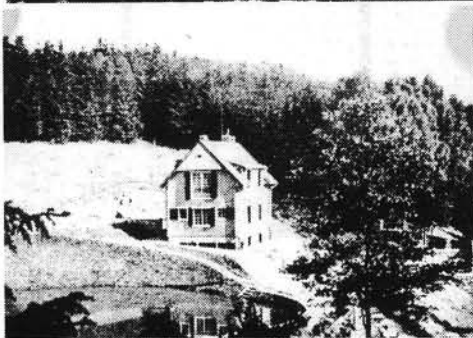
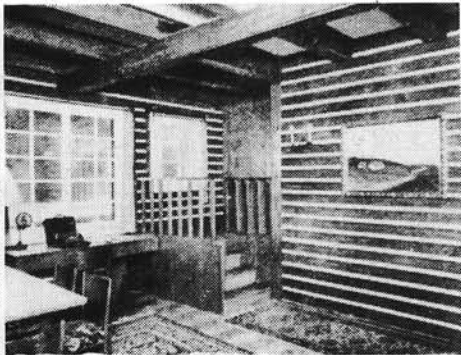
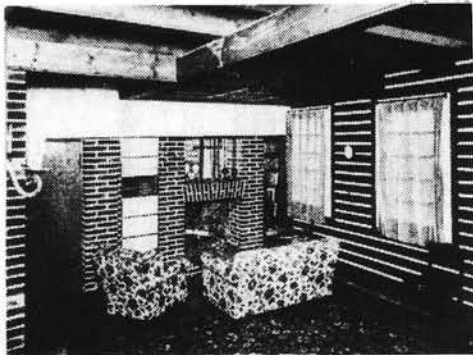
K. Lhota, Villa Winternitz, woonhal

A. Loos, woonhal in het Haus Müller

K. Lhota, Villa Winternitz, souterrain en dakterras

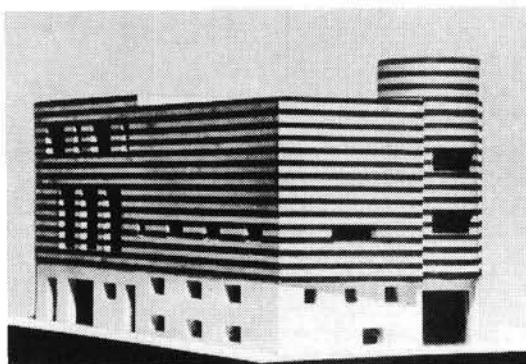
K. Lhota, buitenhuis

Kurt Unger

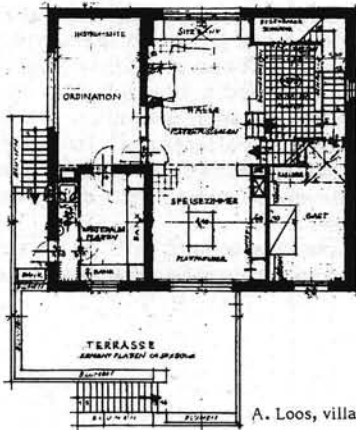
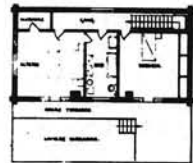
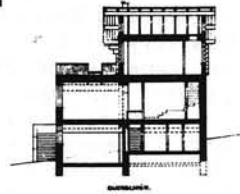
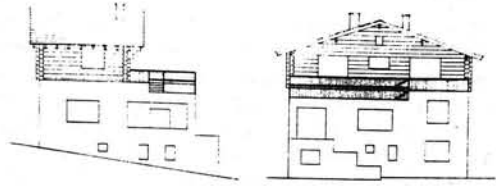
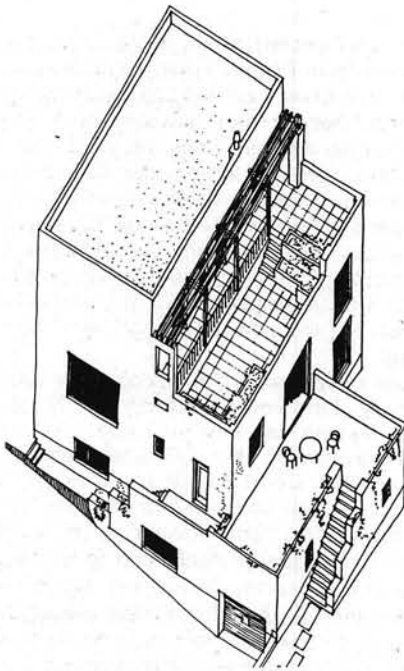
Yehuda Kurt Unger is geboren in 1907 in Sokolov in Tsjecho-Slowakije. Van 1925 tot 1931 bezocht hij de Deutsche Technische Hochschule in Praag. Tijdens zijn laatste jaar, in maart-april 1930 werkte hij als assistent van Loos mee aan een verbouwing van de woonkamer van Leopold Eisner in Plzeň. Deze Eisner was een oom van Unger en had hem uitgenodigd om met Loos te komen werken. Loos liet hem vooraf al zijn gerealiseerde projecten in Plzeň zien en Unger was zeer onder de indruk. Het onderwijs aan zijn school typeert hij als historisch, Jugendstil en gematigd modern en het werk van Loos was dan ook een openbaring voor hem. Ook Loos was tevreden over Unger. Hij vroeg hem einde 1930 als assistent voor de verbouwing en inrichting van het Sanatorium Esplanade in Karlovy Vary (Karlsbad). Unger voldeed dolgraag aan het verzoek, hoewel hij het in die tijd erg druk had met afstuderen. Vanaf januari 1931 werkte hij vast bij Loos. Hij woonde met Adolf en Claire Loos een tijdje in het pension 'Zentrum' in Praag.

Loos had in die tijd geen buro meer, maar overal waar hij opdrachten ontving, stationeerde hij een medewerker of leerling. Die werkte dan op zijn hotelkamer of in zijn woning aan de plannen. Unger werkte aan een plan voor de uitbreiding van het Haus Jordan en aan een prijsvraagontwerp voor 177 woningen met de firma Kapsa en Müller, die veel voor Loos werkte. Ook tekende hij het huis in Wenen voor Mitzi Schnabl, jarenlang de huishoudster van Loos. In het voorjaar van 1931 vertrok Loos met Claire, zijn vierde vrouw, naar Zuid-Frankrijk. In april kreeg Unger per brief opdracht van Loos om zo snel mogelijk daar heen te komen, want er waren goede vooruitzichten op een grote opdracht. In Antibes vroeg de eigenaar van een van de duurste hotels van de hele Rivièra, het Grand Hôtel du Cap aan Loos om een uitbreidingsplan. Kurt Unger reisde af met zijn tekenspulletjes in de koffer, maar toen hij bij Loos aankwam in Juan-les-Pins was de opdracht al afgeketst. Unger bleef toch maar en van april tot midden juni 1931 woonden ze gedrieën in een pension. Unger werkte daar het zesde (te laat aangekomen) plan voor de Wiener Werkbundsiedlung huisjes van Loos uit (zie hoofdstuk Kulka). Ook werkte hij aan een plan van Loos, waar geen opdrachtgever voor was. Loos had namelijk gehoord van de bouw van een hotel, waarvoor een aantal prachtige pijnbomen gerooid moesten worden. Hij liet Unger een alternatief plan uittekenen, waarbij de bomen konden blijven staan door het hotel twee keer zo hoog te maken op de helft van het oppervlak. Bovendien bleven de bomen door een grote poort in het hotel vanaf de strandpromenade zichtbaar.

Verder werkte hij aan plannen voor een Verkeersausstellung in Nice en een huis voor de aktrice Lilian Harvey. Deze plannen zijn verdwenen. Om financiële

A. Loos, huis voor Josephine Baker in Parijs (projekt), 1928

A. Loos, landhuis voor een arts in Gastein (projekt), 1922

A. Loos, villa dr. Fleischner, Haifa, Israel (projekt), 1931

redenen ging Unger terug naar Tsjecho-slowakije. Totdat hij eind 1931 in dienst moest, werkte Unger nog voor Loos die ook korte tijd later zelf terugkeerde. Het belangrijkste werk was de villa voor dr. Fleischner op de berg Karmel in Haifa, Israël. Loos had nog een plan liggen. Het Landhaus voor een arts in Gastein (ontwerp 1922) was nooit gebouwd. Nu moest Unger het omwerken tot de villa dr. Fleischner. Hiervoor had hij slechts de verkleinde plannen uit Kulka's boek over Loos tot zijn beschikking. De spreekkamer kreeg een wachtruimte erbij en werd van de rest van het huis afgescheiden. De eetkamer en de woonhal legde hij in één as. De plannen kwamen nooit verder dan een tussenfase waarin nog korrekties moesten worden aangebracht.

Ook tekende Unger de plannen voor het huis van Josephine Baker, een project uit 1928, in opdracht van Loos netjes uit, want dat was nog niet eerder gebeurd. Daarbij moesten ook enkele ontwerpfouten rechtgezet worden, zoals bijvoorbeeld het ontbreken van ondersteunende kolommen onder het zwembad. In een ingezonden brief aan de *Architectural Review* in 1969, neemt Unger de schuld op zich van enkele vreemde ontwerpbeslissingen, zoals die uit de plannen zijn af te lezen. Die zouden zijn ontstaan bij het opnieuw tekenen van de plannen door Unger in 1931.

Toen Unger in januari 1933 uit dienst kwam, was Loos al ernstig ziek. Na de dood van Loos (23 augustus 1933) heeft Unger als zelfstandig architect werken uitgevoerd. Worbs schrijft: 'Viele seiner Projekte zeigen Weiterentwicklungen des Raumplans'. (60)

Er is evenwel slechts één plan gepubliceerd van Unger, namelijk het Haus Unger in Sokolov uit 1935.

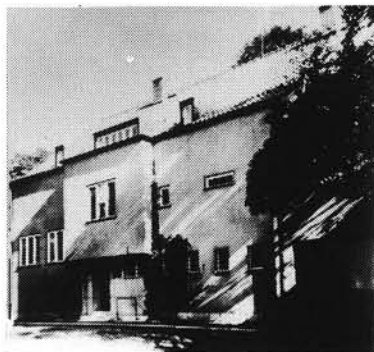
In 1937 is hij naar Israël geëmigreerd, waar hij in 1981 nog leefde.

Werk van Unger

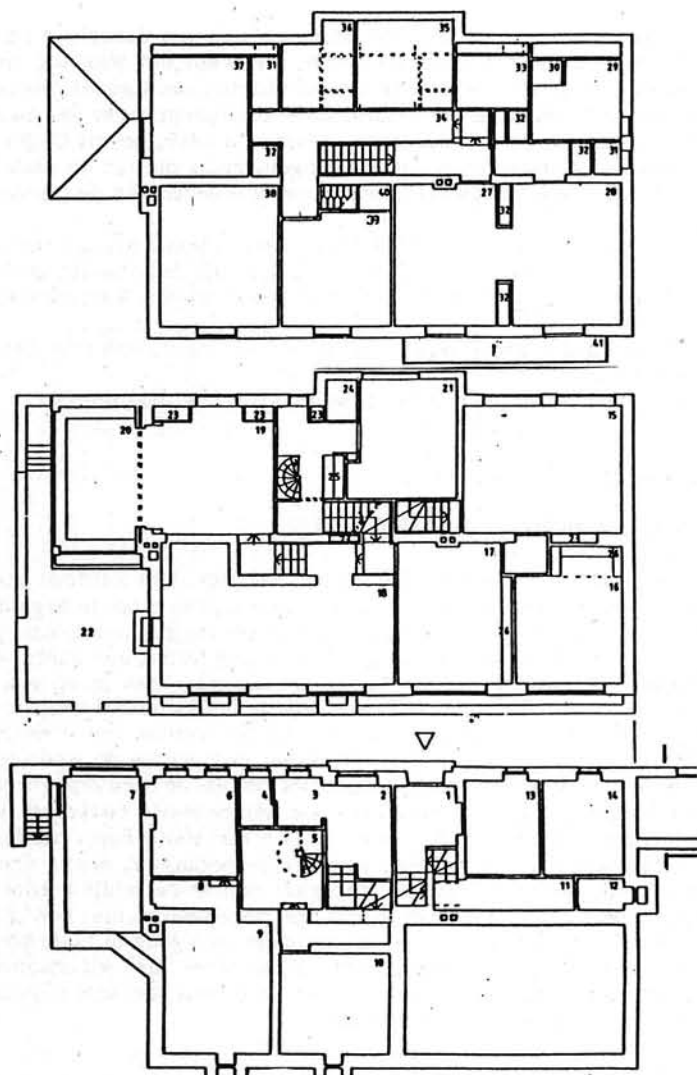
Haus Unger, Urchlickeho č 14, Sokolov 1935

Het gebouw bestaat uit een woning en een kantoor. Het kantoor bestaat uit drie grote kamers op de eerste verdieping en twee kleinere op de begane grond. Er is een entree die ook naar de woning leidt. Via een tochtportaal kom je rechtsaf in de vestibule. Van hieruit worden op gelijk nivo een toilet, een aantal dienstruimten en een garage ontsloten. Via een zig-zaggende trap kom je op een bordes in de hoek van de woonhal uit, zodat je in een blik de hele woonhal voor je ziet. Je staat in de as van een van de twee ramen naar de achtertuin. Een treetje lager is een deur naar het kantoorgedeelte. Je kunt vanaf het bordes de woonhal inlopen. Via een kleine deur kun je hier vandaan naar het terras. Je kunt ook verder de trap op. Vanaf het bordes kun je nog niet zien dat het gedeelte bovenaan het trapje nog eens even groot is als de woonhal voor je. Die verrassing komt pas als je achter de schijf vandaan draait. Dan betreed je eerst de eetkamer, die in een open relatie met een veranda verbonden is. De trap gaat achter de schijf verder door naar de slaapverdieping. Aan de eetkamer grenst een hoge keuken met een provisiekast.

Op de slaapverdieping, die noodgedwongen een gang in twee nivo's heeft, liggen jongenskamer, meisjeskamer, oudersslaapkamer met kleedkamer en balkon, gastenkamer, badkamer en een berging. Ook is er een heel steil trapje naar de zolder die in de nok van het schuine dak zit.

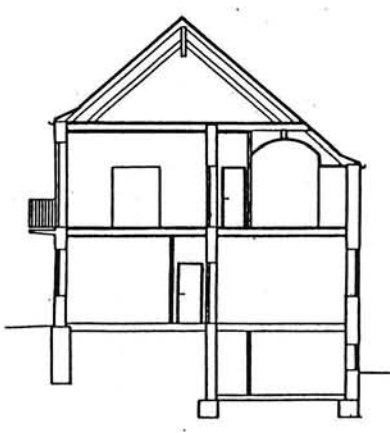
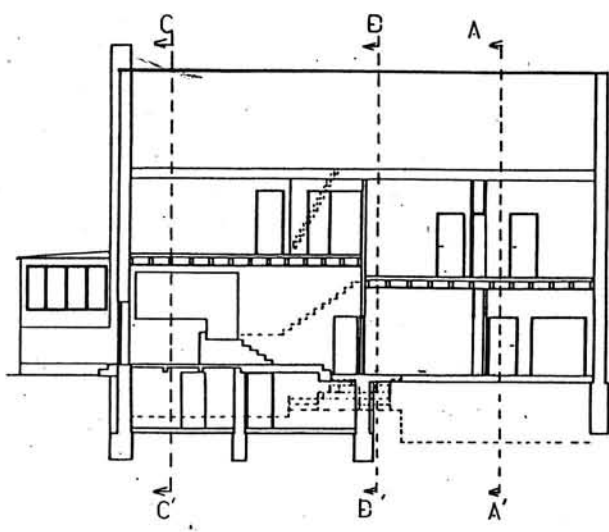

K.Y. Unger, Haus Unger, Sokolov, 1935

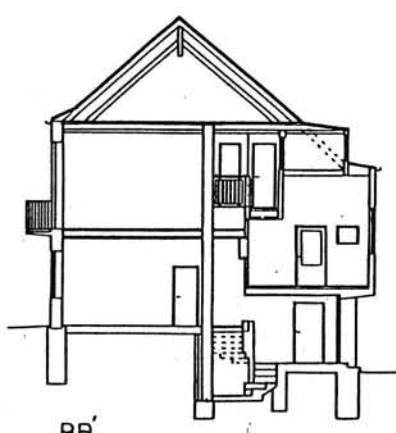

1	ingang	21	keuken
2	vestibule	22	terras
3	garderobe	23	dressoir
4	toilet	24	voorraadkamer
5	voorzijde naar de kelder	25	kast
6	washok	26	bank
7	garage	27	kleedkamer
8	c.v. ruimte	28	slapkamer
9	kolenhok	29	badkamer
10	wytkelder?	30	douche
11	keldergang	31	toilet
12	toilet	32	kast
13	archief	33	schoonmaakkamer
14	rommelkamer	34	gang
15	kanslary	35	vide keuken
16	chef kanslary 2	36	berging
17	chef kanslary 1	37	seisjenskamer
18	woonkamer	38	jongenskamer
19	etkamer	39	gastenkamer
20	veranda	40	wasnis
		41	halbrun

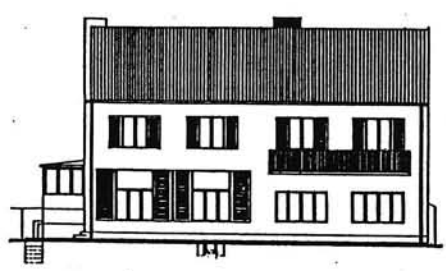
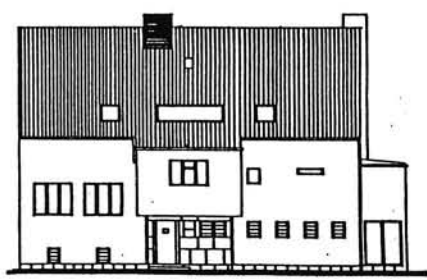
K.Y. Unger, Haus Unger, Sokolov, 1922

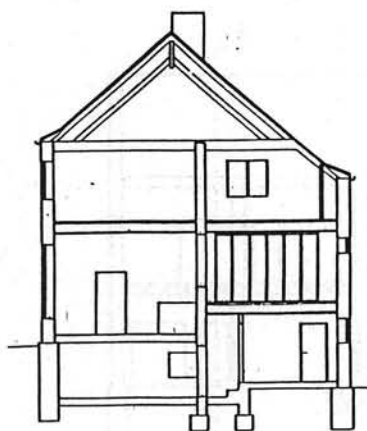

A-A'

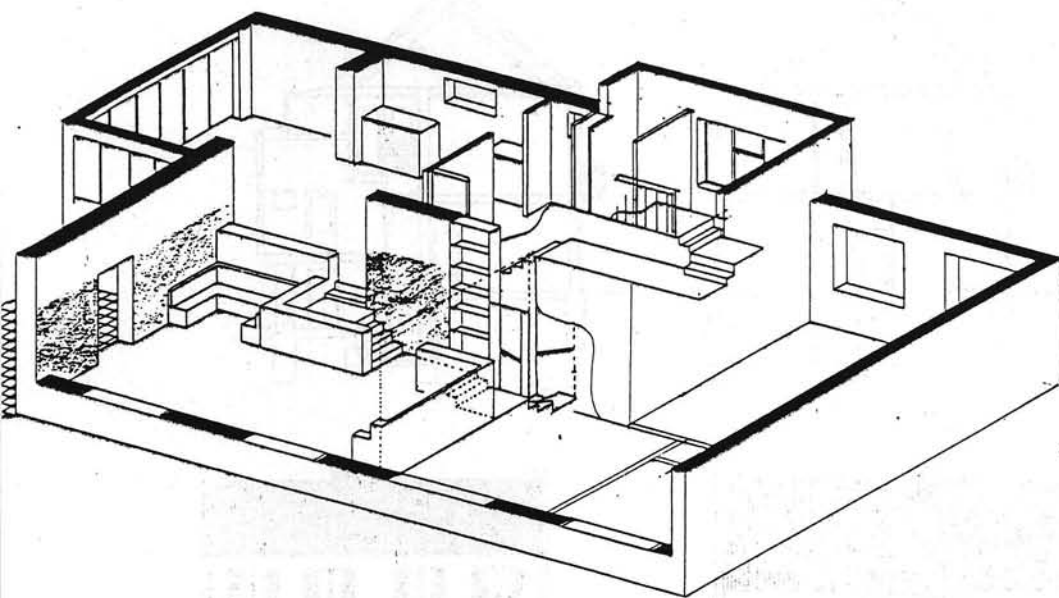
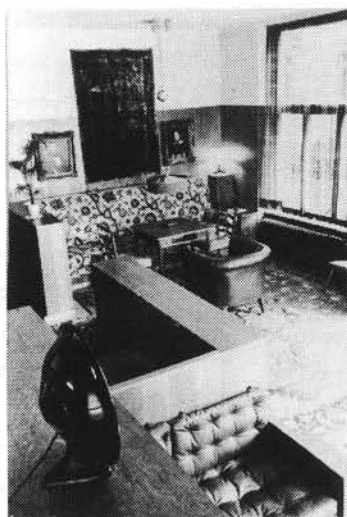

B-B'

C-C'

K.Y. Unger, Haus Unger, Sokolov, 1935

(doorsneden, plattegronden en gevelaanzichten getekend door W. van Winden)

Lijst van noten

1. Esther McCoy, **Vienna to Los Angeles, two journeys**, Santa Monica 1979.
2. Adolf Loos, **Sämtliche Schriften I**, Wenen 1962, p. 322 e.v.
3. Zie 2.
4. B. Rukschcio en R. Schachel, **Adolf Loos - Leben und Werk**, Salzburg 1982.
5. Op. cit. 1.
6. Zie 2.
7. Dietrich Worbs, Die Loos-Schule, **Bauforum**, (Wenen) 16 jrg.(1983) nr. 98, p.27 e.v.
8. Zie 2.
9. Felix Augenfied, Erinnerungen an Adolf Loos, **Bauwelt**, 72 jrg. (1981) nr. 42, p.1907.
10. Elsie Altmann-Loos, **Adolf Loos - der Mensch**, Wenen 1968.
11. Op. cit. 4.
12. Op. cit. 4.
13. Op. cit. 9.
14. Op. cit. 4.
15. Op. cit. 4.
16. Op. cit. 10.
17. Op. cit. 1.
18. **Casabella**, Loos-nummer, 1959, no. 233, p.5 e.v.
19. Op. cit. 1.
20. Op. cit. 1.
21. Op. cit. 10.
22. Giuseppe de Finetti, Adolf Loos, **Bauwelt**, 72 jrg. (1981)nr. 42, p.1894 e.v.
23. G.Cislaghi, e.a., **Giuseppe de Finetti, Progetti 1920-1951**, Milaan 1981, p.20 e.v. (vertaling P.P.).
24. Op. cit. 4.
25. Robert Hlawatsch, Erinnerungen an Adolf Loos und an die Loos-Schule, **Bauwelt**, 72 jrg. (1981) nr. 42, p.1893.
26. Op. cit. 10.
27. Op. cit. 25.
28. Op. cit. 4.
29. Op. cit. 10.
30. Op. cit. 25.
31. Margarethe Schütte-Lihotzky, Gedanken über Adolf Loos, **Bauwelt**, 72 jrg. (1981), nr. 42, p.1872 e.v.
32. Johan van de Beek, **Adolf Loos-patronen**, diktaat afd. Bouwkunde T.H. Delft.
33. Heinrich Kulka, **Adolf Loos, das Werk des Architekten**, Wenen 1931 (herdruk Wenen 1979).
34. Op. cit. 4.
35. Vladimír Šlapeta, Paul Engelmann und Jacques Groag, die Olmützer Schüler von Adolf Loos, **Bauwelt**, 69 jrg. (1978) nr. 40, p.1494 e.v.
36. Op. cit. 35.
37. B. Leitner, **The architecture of Ludwig Wittgenstein**, Halifax 1973.
38. Op. cit. 37.
39. Op. cit. 35 en op. cit. 7.
40. Ferdinando Reggiori, In memoria di Giuseppe de Finetti, **Urbanistica**, 1952 no. 9, p.103.
41. Op. cit. 23, p.10 (vertaling P.P.).
42. Op. cit. 23, p.9 (vertaling P.P.).
43. Op. cit. 23, p.14 (vertaling P.P.).
44. Op. cit. 9.

45. Op. cit. 7.
46. Op. cit. 1.
47. Friedrich Achleitner, **Österreichische Architektur, Bd. 1**, Wenen 1980.
48. Op. cit. 2, p.329 e.v.
49. Op. cit. 35.
50. N. Pevsner, Obituary Jacques Groag, **Architectural Review**, 1962, p.380.
51. Op. cit. 50.
52. Op. cit. 2, p.402.
53. Hans Josef Zechlin, Siedlungen von Adolf Loos und Leopold Fischer, **Wasmuths Monatshefte**, 13 jrg. (1929) nr. 2, p.70 e.v.
54. Op. cit. 4.
55. Vera Behalová, Beitrag zu einer Kulka-Forschung, **Bauforum** (Wenen), 7 jrg. (1974) nr. 43, p.22 e.v.
56. Op. cit. 55.
57. Op. cit. 4.
58. Heinrich Kulka, Bekenntnis zu Adolf Loos, **Alte und moderne Kunst**, (Wenen) 15 jrg. (1970) nr. 113, p.24.
59. Op. cit. 7.
60. Op. cit. 7.

Lijst van geraadpleegde literatuur

Boeken

- Achleitner, F., **Österreichische Architektur, Bd. 1**, Wenen 1980.
- Elsie Altmann-Loos, **Adolf Loos der Mensch**, Wenen 1968.
- Cislaghi, G. e.a., **Giuseppe de Finetti Progetti 1920-1951**, Milaan 1981.
- Gebhard, D., **R.M. Schindler, Architect**, tentoonstellingscatalogus, Los Angeles 1967.
- Hines, Th., **Richard Neutra and the search for modern architecture**, New York-Oxford 1982.
- Kulka, H., **Adolf Loos, das Werk des Architekten**, Wenen 1931 (1979).
- Leitner, B., **The architecture of Ludwig Wittgenstein**, Halifax 1973.
- Loos, A., **Sämtliche Schriften Bd. 1**, Wenen 1962.
- McCoy, E., **from Vienna to Los Angeles, two journeys**, Santa Monica 1979.
- McCoy, E., **Richard Neutra**, New York 1960.
- Münz, L. en Künstler, G., **der Architekt Adolf Loos**, Wenen 1964.
- Opel, A. (ed.), **Adolf Loos - die Potemkin'sche Stadt**, Wenen 1983.
- Opel, A. (ed.), **Kontroversen - A.L. im Spiegel der Zeitgenossen**, Wenen 1985.
- Rukschcio, B. en Schachel, R., **Adolf Loos - Leben und Werk**, Salzburg 1982.
- Spade, R., **Richard Neutra**, London 1971.
- Milaan/Como**, exkursiegids, atelier Saariste & Ligtelijn, afdeling Bouwkunde, T.H. Delft, 1984.
- Loos & Co.**, exkursiegids, atelier Saariste & Ligtelijn, afdeling Bouwkunde, T.H. Delft, 1985.

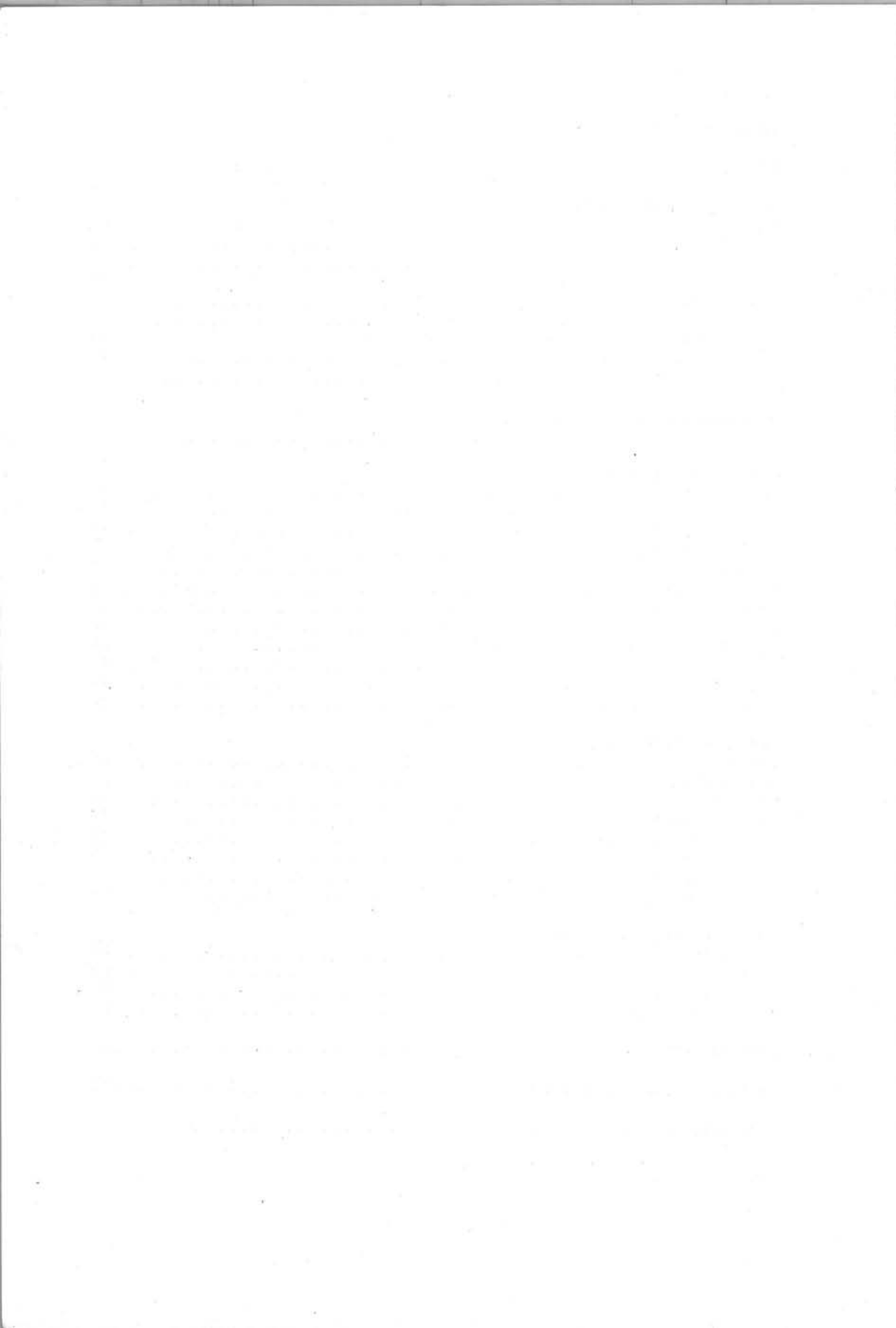
Lijst van geraadpleegde literatuur

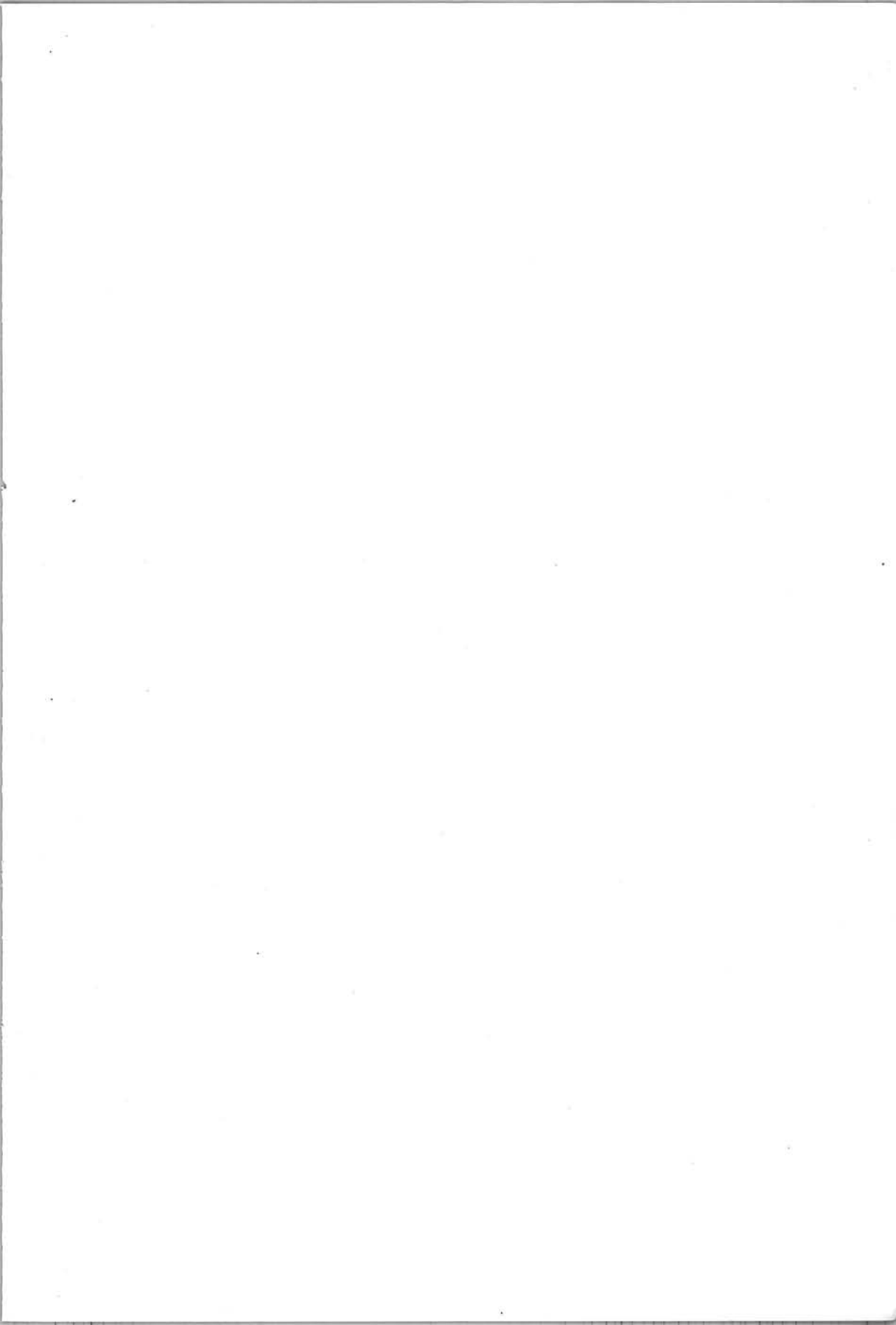
Tijdschriftartikelen

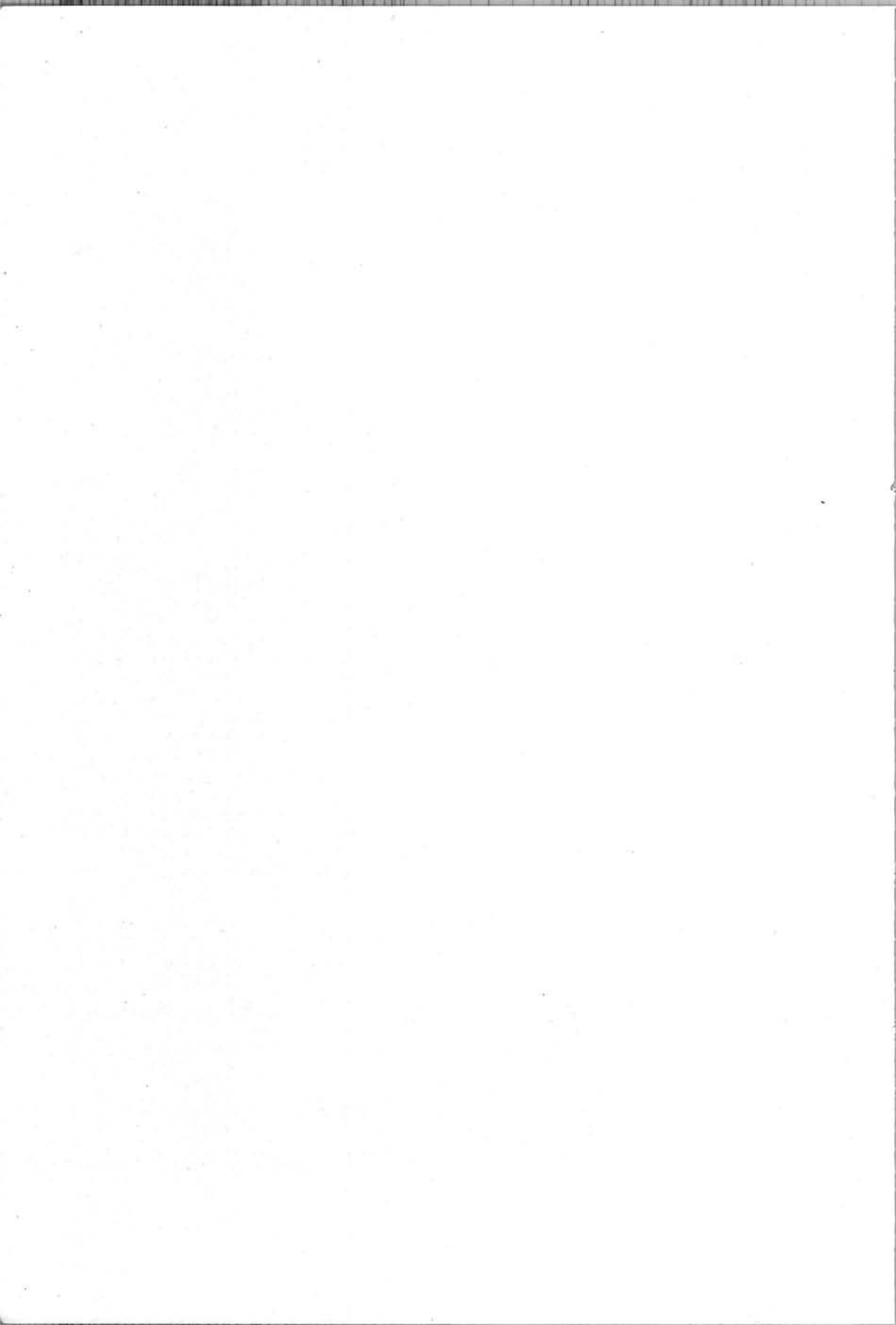
- Worbs, D. Die Loos-Schule, **Bauforum**, (Wenen), 16 jrg. (1983) nr. 98.
- Diverse auteurs Loos-nummer van **Bauwelt**, 72 jrg. (1981) nr. 42.
- Diverse auteurs Loos-nummer van **Casabella**, 1959 nr. 233.
- Behalová, V. Pilsner Wohnungen von Adolf Loos, **Bauforum** (Wenen), 3 jrg. (1970) nr. 21, p. 49 e.v.
- Behalová, V. Beitrag zu einer Kulka-Forschung, **Bauforum** (Wenen), 7 jrg. (1974) nr. 43, p. 22 e.v.
- Galotti, J. La nouvelle architecture, **Vogue** (Parijs), 8 jrg. (1927) nr. 4, p. 40 e.v.
- Grimme, K.M. De Werkbundsiedlung te Weenen, **Het Bouwbedrijf**, 1933 nr. 1, p. 1 e.v.
- Groag, J. Filling station at Brno, House in de Beskid Hills, Blocks of flats at Moravska-Ostrava, **Architectural Review**, 1944, p. 38 e.v.
- Groag, J. Festival Information Centre, **Arch. Review**, 1951, vol.110 p. 255.
- Groag, J. Solid Wood, **Arch. Review**, 1951, vol.109 p. 150 e.v.
- Kulka, H. Bekenntnis zu Adolf Loos, **Alte und Moderne Kunst** (Wenen), 15 jrg. (1970) nr. 113, p.24.
- Kulka H. Ein Artzthaus in Gablonz, **Forum** (Bratislava), 7 jrg. (1937) nr. 6, p. 104 e.v.
- Kurrent, F. en Spalt, J. Unbekanntes von Adolf Loos, **Bauforum** (Wenen), 3 jrg. (1970) nr. 21, p. 29.
- Pevsner, N. Obituary Jacques Groag, **Arch. Review**, 1962, p. 380.
- Reggiori, F. In memoria di Giuseppe de Finetti, **Urbanistica**, 1952 nr. 9, p. 103.
- Šlapeta, V. Paul Engelmann und Jacques Groag, die Olmützer Schüler von Adolf Loos, **Bauwelt**, 69 jrg. (1978) nr. 40, p. 1494 e.v.
- Švácha, R. Adolf Loos a česká architektura, **Umění**, 1983 nr.31, p. 490-513.
- Unger, Y.K. Adolf Loos, (ingezonden brief), **Arch. Review**, 1969 nr. 866, p. 308.
- Worbs, D. Adolf Loos in Brünn und Prag, **Archithese**, 1981 nr. 1, p. 53 e.v.
- Zechlin, H.J. Siedlungen von Adolf Loos und Leopold Fischer, **Wasmuths Monatshefte**, 13 jrg. (1929) nr. 2, p. 70 e.v.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7
Deel 1: De Adolf Loos-Bauschule	
Inleiding	9
Het ontstaan	9
Het leerprogramma	11
De jaren voor de Eerste Wereldoorlog	
het persoonlijk contact	13
1914 - 1918	14
Van de oorlog tot de verhuizing naar Parijs	15
het persoonlijk contact	17
Het einde van de Bauschule	17
Deel 2: de leerlingen en hun werk	
Inleiding	19
Leerlingen voor de oorlog	
Felix Augenfeld	19
Wilhelm Ebert	20
Paul Engelmann	21
Giuseppe de Finetti	30
Ernst Freud	39
Richard Neutra	40
Rudolf Michael Schindler	45
Gustav Schleicher	48
Helmut Wagner von Freynsheim	48
Rudolf Wels	53
Overigen	54
Jacques Groag	54
Leerlingen na de oorlog	
Otto Breuer	65
Leopold Fischer	65
Robert Hlawatsch	72
Wilhelm Kellner	72
Norbert Krieger	72
Heinrich Kulka	73
Zlatko Neumann	83
Overige leerlingen aan het seminar	85
Leerlingen na de Bauschule	
Margarethe Schütte-Lihotzky	89
Ulrich Straub	90
Karel Lhota	91
Yehuda Kurt Unger	95
Lijst van noten	101
Lijst van geraadpleegde literatuur	103
Inhoudsopgave	105

1575072

